DZIENNIK URZĘDOWY
WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Warszawa, dnia 30 października 2026 r.

Poz. 10308

Podpisany przez:
Anna Teresa Gogołowicz
Data: 30.10.2026 11:11:02

UCHWAŁA NR XXXI-315/2026
RADY POWIATU WOŁOMIŃSKIEGO

z dnia 26 października 2026 r.

w sprawie przyjęcia Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Wołomińskiego na lata 2027-2030

Na podstawie art.4 ust.1 pkt 7 i art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (t. j. Dz. U z 2025 r. poz. 1684, z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292, z późn. zm.) Rada Powiatu Wołomińskiego uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Powiatowy program opieki nad zabytkami Powiatu Wołomińskiego na lata 2027-2030 zaopiniowany pozytywnie przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu Wołomińskiego.

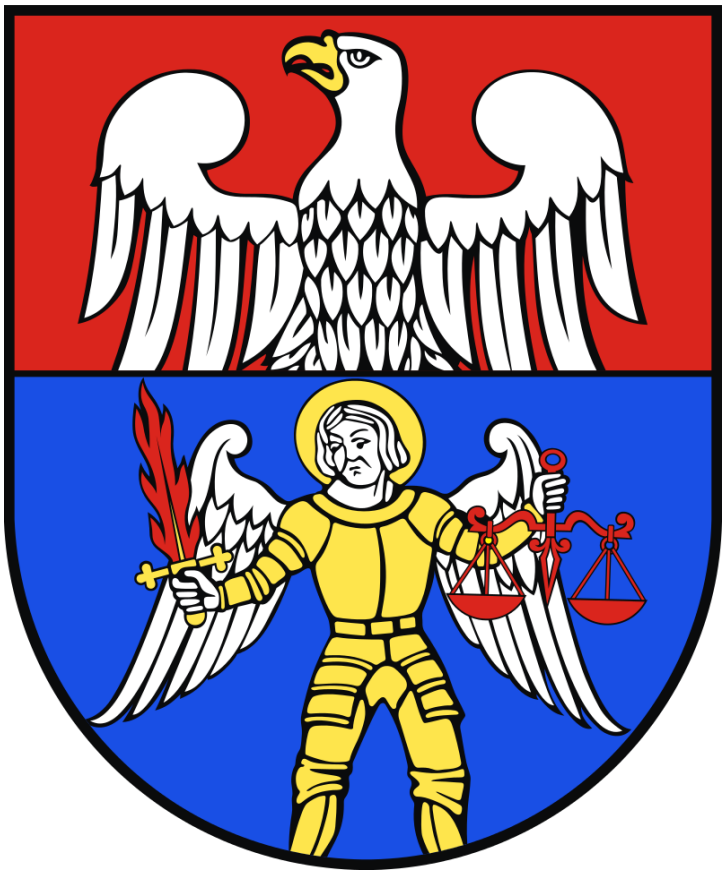
§ 3. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego i wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

Przewodnicząca Rady Powiatu Wołomińskiego

Magdalena Suchenek

Załącznik
do Uchwały Nr XXXI-315/2026
Rady Powiatu Wołomińskiego
z dnia 26 października 2026 r.

POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU WOŁOMIŃSKIEGO NA LATA 2027-2030

OPRACOWANIE:
Marta Danielska, Jakub Danielski
gez2.wroclaw@gmail.com

MAJ 2026

Spis treści

1. Wstęp 4
2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami 5
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce 6
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego 12
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 12
4.2. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa 15
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego 19
5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu 19
5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Wołomińskiego 21
5.2.1. Charakterystyka powiatu 21
5.2.2. Zarys historii obszaru powiatu 22
5.2.3. Miasta Powiatu Wołomińskiego 24
5.3. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla Powiatu Wołomińskiego – dziedzictwo materialne 25
5.3.1. Charakterystyka dziedzictwa kulturowego 26
5.3.2. Zabytki sakralne 28
5.3.3. Cmentarze 29
5.3.4. Obiekty rezydencjonalne oraz obiekty użyteczności publicznej 30
5.3.5. Kapliczki, figury przydrożne 33
5.3.6. Pomniki i miejsca pamięci 35
5.3.7. Zabytki archeologiczne 36
5.3.8. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu 38
5.4. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne 39
5.4.1. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych 43
5.5. Obiekty zabytkowe należące do Powiatu Wołomińskiego 44
5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony 45
5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków 45
5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków 50
5.6.3. Park kulturowy 53
5.7. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu 54
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT 56
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami 60
8. Instrumentarium realizacji Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami 63
9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami 64
9.1. Dotacje 65

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe 67
9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 70
9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe 71
10. Podsumowanie 73
11. Bibliografia 74
12. Spis tabel 75

1. Wstęp

Przedmiotem Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wołomińskiego na lata 2027-2030 (dalej: „PPOnZ") jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu. PPOnZ określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych działań organizacyjnych, finansowych, promocyjnych i ochronnych. Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm., dalej „ustawa") oraz wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. PPOnZ sporządzany jest przez starostę, następnie po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostaje przyjęty przez Radę Powiatu. PPOnZ ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego. Za okres obowiązywania PPOnZ przyjmuje się termin wejścia w życie uchwały Radu Powiatu Wołomińskiego. Sporządza się go na okres 4 lat, natomiast co 2 lata organ wykonawczy powiatu przedstawia organowi stanowiącemu sprawozdanie z wykonania określonych w nim zadań.

PPOnZ, jako dokument strategiczny, ma na celu ukierunkować i zoptymalizować działania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, a w szczególności zabytków nieruchomych i ruchomych, jako elementów o kluczowym znaczeniu dla popularyzacji historii i kultury regionu, ustosunkować się do zachodzących zmian funkcji, jaką aktualnie może pełnić zabytek, zaznaczyć działania w zakresie przemiany świadomości społeczeństwa w kwestii ochrony zabytków i wyznaczyć dziedzictwu istotną funkcję w życiu zbiorowym, wspierając kreatywność mieszkańców regionu w zakresie promocji folkloru, sztuki ludowej, rzemiosła artystycznego, rozwoju inicjatyw lokalnych w dziedzinie ochrony materialnego jak i niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

PPOnZ stanowi podwaliny do współpracy z samorządami gmin, właścicielami zabytków i wojewódzkim konserwatorem zabytków. Nakreślona polityka powiatu w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami nie ingeruje w kompetencje gmin oraz właścicieli zabytków. Zakres działania powiatu względem dziedzictwa kulturowego określa ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U z 2025 r. poz. 1684 z późn. zm.), która w art. 4 wskazuje powiat jako jednostkę wykonującą określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie m. in. kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Niniejsze opracowanie stanowi kontynuację Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Wołomińskiego na lata 2010-2013, który został przyjęty uchwałą nr XLVI-349/10 Rady Powiatu Wołomińskiego z dnia 30 września 2010 r. oraz Powiatowego programu opieki nad zabytkami na lata 2022-2025 przyjętego Uchwałą Nr XXXIX384/2021 Rady Powiatu Wołomińskiego z dnia 25 listopada 2021 r PPOnZ został zaktualizowany w zakresie oceny potencjału dziedzictwa kulturowego oraz identyfikacji dostępnych źródeł finansowania, a także dostosowany do zmieniających się uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych związanych z opieką nad zabytkami. Aktualizacja objęła w szczególności część analityczną dokumentu, w tym analizę SWOT, a także cele strategiczne i operacyjne oraz przypisane im kierunki działań, tak aby lepiej odpowiadały aktualnym potrzebom ochrony, zarządzania i wykorzystania dziedzictwa kulturowego.

2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami

Podstawę prawną opracowania PPOnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem „opieka nad zabytkami" ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków którymi są: wpisanie do rejestru zabytków, wpisanie na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ww. ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym, ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ustawa precyzuje zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania PPOnZ, w szczególności są to:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce[1]

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony, określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa, która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

• **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:
– **Art. 5**: „Rzeczpospolita Polska (…) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju".

– **Art. 6 ust. 1**: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju"; **ust. 2**: „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym".

– **Art. 86**: „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa".

• **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

– **Art. 3**, który definiuje podstawowe określenia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

– **Art. 4**, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska".

[1] https://isap.sejm.gov.pl/

– **Art. 5**, który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.

– **Art. 6**, który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
   a) krajobrazami kulturowymi,
   b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
   c) dziełami architektury i budownictwa,
   d) dziełami budownictwa obronnego,
   e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
   f) cmentarzami,
   g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
   h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
   a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
   b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
   c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
   d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
   e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (…),
   f) instrumentami muzycznymi,
   g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
   h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
   a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
   b) cmentarzyskami,
   c) kurhanami,
   d) reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

– **Art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:
1) wpis do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat (art. 9). Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy, lub z urzędu, na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (art. 13). Na podstawie tej decyzji wojewódzki konserwator zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłaszana jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat (art. 14). Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków – na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu – w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.
1) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
2) uznanie za pomnik historii;
3) utworzenie parku kulturowego;
4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

– **Art. 16 ust. 1**: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

– **Art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **Art. 18**: „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określaniu ustaleń strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, planów ogólnych gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów odbudowy albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.
2. Określając ustalenia strategii, analiz, planów i studiów, o których mowa w ust. 1, w szczególności:
1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;

2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.”

– **Art. 19**: „1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:
1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.
1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:
1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.
1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:
1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.
2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.
3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.”

– **Art. 20**, który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **Art. 21**: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

– **Art. 22**: „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.
2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.
3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.
4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.
5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:
1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
3)* inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.
**Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przed dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).*

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **Art. 81**: „1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.”

– **Art. 89**, który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:
1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym** (Dz. U. z 2025 r. poz. 1684 z późn. zm.), w której zostały określone zadania publiczne powiatu o charakterze ponadgminnym. Art. 4 ust. 1, punkt 7 nakłada na powiat zadania w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym w:

• **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U z 2026 r., poz. 538).

Dnia 7 lipca 2023 r. została przyjęta zmiana ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Głównym celem reformy jest zwiększenie elastyczności i integralności systemu planowania, uproszczenie procedur oraz poprawa ładu przestrzennego w kraju. Dlatego wprowadzone zostały nowe narzędzia – plan ogólny a także zintegrowany plan inwestycyjny. Zmieniają się też zasady wydawania decyzji o warunkach zabudowy.

Plan ogólny, który docelowo zastąpi dotychczasowe studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, ma charakter aktu prawa miejscowego, co oznacza, że zawarte w nim ustalenia są wiążące dla organów gminy na etapie procedowania planów miejscowych oraz w procesie wydawania decyzji o warunkach zabudowy. Plan ogólny uchwala się obligatoryjnie dla całego obszaru gminy.

Każda gmina jest zobowiązana do uchwalenia takiego planu najpóźniej do 31 sierpnia 2026 r. Założeniem ustawodawcy jest wprowadzenie określonej, przejrzystej struktury takiego dokumentu przy zachowaniu jego zwięzłej formy, czytelnej dla każdego odbiorcy. W planie ogólnym będą musiały znaleźć się dwa obligatoryjne elementy tj.: strefy planistyczne i gminne standardy urbanistyczne. Gmina będzie mogła ponadto fakultatywnie określić obszary uzupełnienia zabudowy oraz obszary zabudowy śródmiejskiej.

Znowelizowane przepisy przewidują także uproszczony tryb uchwalenia albo zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Będzie to możliwe tylko w ściśle określonych w ustawie przypadkach. Postępowanie uproszczone będzie zatem wyjątkiem od reguły – zasadniczo ma być ono wykorzystywane przy dokonywaniu zmian w planach już uchwalonych a nie przy uchwalaniu nowych planów.

• **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (**Dz. U. z 2025 r. poz. 418 z późn. zm.);

• **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2025 r. poz. 647 z późn. zm.);

• **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2026 r. poz. 13);

• **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2026 r. poz. 399);

• **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 2026 r. poz. 457);

- **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2025 r. poz. 1338);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (Dz. U. z 2021 r. poz. 81);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (Dz. U. z 2021 r. poz. 56);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2025 r. poz. 1380);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2021 r., poz.731);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”** (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304 z późn. zm.) ze zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniającego rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2006 r. Nr 24 poz. 181);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę** (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

PPOnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

PPOnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej, szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji powiatu, poprawy przepływu informacji pomiędzy powiatem, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym powiatu. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

• **Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026**

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 został przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 8 grudnia 2023 r.

Dokument ten wyznacza kierunki działań administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Opracowany został w Departamencie Ochrony Zabytków MKiDN na użytek generalnego konserwatora zabytków.

Program ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Celem programu jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych, a także zwiększenie zastosowania nowych technologii.

Najważniejsze cele programu:

Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek pl.

Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

- **Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)**

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) zwana SOR została przyjęta Uchwałą Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r.

Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020 przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągania oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1) Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2) Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

– Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

– Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

- **Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030**

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 zwana SRKS została przyjęta Uchwałą Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r.

To kontynuacja i aktualizacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. SRKS jest jednym z instrumentów realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule SRKS: współdziałanie, kultura, kreatywność. Są to:

– obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,

– obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,

– obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Pełniejszego wykorzystania wymaga wpływ wybranych zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego, m.in. w wymiarze budowania tożsamości i kształtowania postaw obywatelskich. Wydarzenia, inicjatywy i zasoby o charakterze kulturalnym mogą wzmacniać poczucie wspólnoty i tożsamości, cementować środowiska lokalne, stwarzać przestrzeń

do poszukiwań i inspiracji oraz stanowić miejsce spotkań dla różnych grup wiekowych i zawodowych. Niski poziom kapitału społecznego oraz podziały społeczne utrudniają budowanie wspólnoty państwowej, a także wpływają na osłabienie więzi z państwem i jego instytucjami.

Znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego jest wieloaspektowe. Z jednej strony warunkuje ona zachowania i postawy, ustanawia kody i sposoby komunikowania oraz organizacji społeczeństwa, z drugiej zaś stanowi zasób materialnych i niematerialnych dóbr, które tworzą fundament tożsamości i spoiwo społeczności. Potencjał kulturowy determinuje więc w istotnym zakresie sposoby podejmowania decyzji, umożliwia budowanie atmosfery otwartości i wzajemnego zaufania. Dziedzictwo kulturowe, umożliwiając budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, jest kluczowym elementem potencjału kulturowego i stanowi bezcenny zasób, który powinien być wykorzystany dla obecnego i przyszłego rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Projekt zakłada trzy cele szczegółowe Strategii, które obejmują:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne poprzez: usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami, rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez: tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.
3. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego kraju przez sektory kultury i kreatywne poprzez: wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju, rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych, wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

W ramach celu szczegółowego 2 SRKS wyróżniono ponadto następujące priorytety:

2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze.
2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury.
2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.
2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.
2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Poniżej zostały przedstawione projekty, które związane są pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza poza 2021 r. Projekty strategiczne SOR przypisane do zakresu interwencji SRKS:

- Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego – program obejmujący takie działania, jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu;
- Niepodległa – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego;
- Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych – ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych. Pakiet umożliwia budowanie przewagi konkurencyjnej w sektorze i przeciwdziała odpływowi kapitału kreatywnego. Proponowane działania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt dla realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, wprowadzenie wakacji podatkowych dla firm z sektora kreatywnego, ustanowienie tzw. szybkiej ścieżki podatkowej dla międzynarodowych produkcji z segmentu audiowizualnego;

- Program Klub – program wspierający działalność klubów sportowych (skierowaną do dzieci i młodzieży), które stanowią lokalne centra aktywności społecznej oraz są miejscem aktywnego spędzania czasu, budowania więzi społecznych i rozwijania kompetencji, takich jak umiejętność pracy w grupie, wytrwałość czy pracowitość;
- Rozwój Czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmacnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

Wypracowana lista projektów strategicznych SRKS obejmuje m.in.:

- Rozwój turystyki kulturowej – projekt ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej oparty na zasobach kulturowych.

4.2. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Przy sporządzaniu PPOnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Wołomińskiego wynikające z dokumentów na poziomie wojewódzkim: Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026-2029, Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego, Audyt krajobrazowy województwa mazowieckiego.

PPOnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi w w/w dokumentach.

- **Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026-2029**

Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026-2029 został przyjęty Uchwałą Nr 211/25 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 16 grudnia 2025 r.

Program jest dokumentem strategicznym przyjętym przez Sejmik Województwa Mazowieckiego, określającym kierunki działań związanych z ochroną, zachowaniem i wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego regionu. Dokument został opracowany na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i wyznacza ramy prowadzenia polityki konserwatorskiej oraz działań samorządu województwa w zakresie opieki nad zabytkami w perspektywie czteroletniej. Program ma charakter koordynacyjny i strategiczny – wskazuje najważniejsze problemy, zagrożenia oraz potrzeby związane z ochroną dziedzictwa kulturowego Mazowsza, a jednocześnie stanowi punkt odniesienia dla programów powiatowych i gminnych.

Dokument podkreśla, że dziedzictwo kulturowe powinno być traktowane nie tylko jako zbiór zabytków wymagających ochrony, ale również jako ważny element budowania tożsamości regionalnej, rozwoju społecznego oraz aktywizacji lokalnych społeczności. W programie szczególny nacisk położono na świadome i odpowiedzialne korzystanie z dziedzictwa, zwiększanie dostępności kultury oraz wzmacnianie zaangażowania mieszkańców w ochronę lokalnej historii i tradycji. Misją programu jest wspieranie „świadomego i inkluzywnego współtworzenia dziedzictwa województwa mazowieckiego jako żywego procesu społecznego", opartego na dialogu, różnorodności pamięci i odpowiedzialnym wykorzystywaniu przeszłości w kształtowaniu przyszłości regionu.

Do najważniejszych założeń programu należy zahamowanie procesów degradacji zabytków i poprawa ich stanu zachowania, ochrona krajobrazu kulturowego oraz dziedzictwa archeologicznego, a także zwiększanie atrakcyjności zabytków dla celów społecznych, edukacyjnych i turystycznych. Program zakłada również rozwijanie współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych, samorządami lokalnymi i organizacjami społecznymi, wspieranie działań rewitalizacyjnych oraz poprawę dostępu do środków finansowych przeznaczonych na prace konserwatorskie i remontowe. Istotnym elementem dokumentu jest także promocja dziedzictwa niematerialnego, tradycji lokalnych oraz edukacji regionalnej.

Program pozostaje spójny z dokumentami strategicznymi szczebla krajowego i międzynarodowego, w tym z Krajowym Programem Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami, Strategią Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 oraz konwencjami UNESCO dotyczącymi ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazowego. Dokument wskazuje również na konieczność uwzględniania ochrony zabytków w planowaniu przestrzennym i polityce rozwoju regionalnego.

W odniesieniu do Powiatu Wołomińskiego program podkreśla znaczenie ochrony różnorodnego dziedzictwa kulturowego związanego zarówno z historycznym osadnictwem Mazowsza, jak i rozwojem podwarszawskich miejscowości o charakterze rezydencjonalnym i letniskowym. Szczególną wartość stanowią historyczne układy urbanistyczne, zespoły pałacowo-parkowe, obiekty sakralne, cmentarze oraz zabytki związane z historią II wojny światowej i walk o niepodległość. Ważnym elementem dziedzictwa powiatu są również obiekty drewnianej architektury willowej oraz zabytki związane z rozwojem kolei i dawnych miejscowości letniskowych, m.in. w Zielonce, Ząbkach, Radzyminie czy Tłuszczu.

Program zwraca uwagę na potrzebę dalszych działań rewitalizacyjnych i konserwatorskich na terenie Powiatu Wołomińskiego, poprawy stanu technicznego części obiektów zabytkowych oraz lepszego wykorzystania potencjału kulturowego w rozwoju turystyki i edukacji regionalnej. Podkreśla się również znaczenie współpracy samorządów gminnych i powiatowych w zakresie dokumentowania dziedzictwa, aktualizacji ewidencji zabytków oraz prowadzenia działań edukacyjnych i promocyjnych skierowanych do mieszkańców. Istotnym kierunkiem jest także rozwijanie nowoczesnych form udostępniania dziedzictwa, w tym digitalizacji zasobów oraz tworzenia interaktywnych map i szlaków kulturowych.

- **Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze**

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze została przyjęta Uchwałą Nr 72/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r. Strategia jest dokumentem, którego zapisy powinny mieć wpływ na kształt przyszłego rozwoju przez określenie długookresowych procesów rozwojowych w regionie.

Za cel główny przyjęto „Zapewnienie wysokiej jakości życia poprzez trwały i zrównoważony przestrzennie rozwój województwa, służący wzrostowi znaczenia regionu w Europie i na świecie, przy poszanowaniu zasobów środowiska". Jego realizacja odbywać się będzie poprzez pięć celów strategicznych. Do każdego celu przypisane zostały kierunki działań, z zaznaczeniem kierunków priorytetowych, oraz działania.

W obszarze kultura i dziedzictwo wskazano cel – Mazowsze bogate kulturowo.

Kierunek działania: Ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

Działania:

- Wspieranie prac konserwatorskich (w tym restauratorskich, renowacyjnych, rewaloryzacyjnych), rewitalizacja obiektów i obszarów zabytkowych oraz kulturowych.
- Adaptacja obiektów zabytkowych do nowych funkcji, w tym kulturalnych, turystycznych i społecznych.
- Inwentaryzacja i digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego.

Kierunek działania: Wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego, potencjału kulturowego i turystycznego dla rozwoju gospodarczego i promocji województwa.

Działania:

- Zwiększenie atrakcyjności turystycznej w oparciu o walory kulturowe i przyrodnicze.
- Rozwój infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej.
- Wspieranie rozwoju różnych form turystyki, produktów oraz wydarzeń turystycznych.
- Wspieranie działalności stowarzyszeń i organizacji, w tym o znaczeniu międzynarodowym.
- Ochrona, pielęgnowanie i promowanie spuścizny kulturowej (materialnej i niematerialnej), w tym podnoszenie świadomości kulturowej.
- Kreowanie ośrodków i kształtowanie regionalnej tożsamości kulturowej.
- Wspieranie i promocja różnorodności kulturowej.
- Wspieranie przedsiębiorczości i współpracy w obszarze kultury, dziedzictwa kulturowego i turystyki.

Kierunek działania: Upowszechnianie kultury i twórczości.

Działania:

- Rozwój infrastruktury kultury, wydarzeń i projektów kulturalnych.
- Wspieranie rozwoju edukacji kulturalnej i artystycznej.
- Wspieranie rozwoju przemysłu kreatywnego.
- Wzmacnianie uczestnictwa w kulturze, w tym poprzez technologię cyfrową (e-kultura, digitalizacja).

Kierunek działania: Kreowanie miast i wsi jako centrów aktywności kulturalnej i turystycznej.

Działania:

- Wspieranie ośrodków miejskich i wiejskich w upowszechnianiu potencjału kultury wraz z rozwojem funkcji turystycznych.
- Promowanie potencjału kulturowego Warszawy.

W Strategii opisano dziedzictwo kulturowe: Województwo mazowieckie wyróżnia się w skali kraju pod względem liczby zabytków objętych formami ochrony, co świadczy o bogactwie dziedzictwa kulturowego. Duża liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (7949) plasuje województwo na drugim miejscu w Polsce, za województwem dolnośląskim. Wyraźną przewagą pod względem liczby zabytków na 10 tys. ha odznacza się region Warszawski stołeczny (61,63), w którym wartość ta jest ponad czterokrotnie wyższa niż w regionie Mazowieckim regionalnym.

Najlepiej zachowanymi zabytkami w województwie są obiekty sakralne. Stanowią one kategorię zabytków, która utrzymuje ciągłość użytkowania zgodnie z ich pierwotną funkcją. Ponadto, ze względu na duże wartości historyczne i artystyczne, zabytki te podlegają szczególnej ochronie i są na bieżąco konserwowane i remontowane.

Województwo zajmuje szóste miejsce w kraju pod względem liczby pomników historii (8) oraz trzecie ze względu na liczbę parków kulturowych (4).

Województwo posiada – nieobjęte formami ochrony zabytków – zasoby kulturowe o szczególnych wartościach historycznych i kulturowych. W procesie budowania tożsamości regionalnej w województwie ważną rolę pełnią ośrodki budowania tożsamości kulturowej. Spośród 41 ośrodków wyróżnionych w województwie, 85% znajduje się w regionie Mazowieckim regionalnym. Szczególną rolę w tym zakresie odgrywają ośrodki związane z wybitnymi postaciami i kultem religijnym, m.in. Żelazowa Wola, Czarnolas, Niepokalanów (Paprotnia) i Góra Kalwaria. Istotnymi elementami potencjału dziedzictwa kulturowego są też miasta historyczne, miasta ogrody (np. Podkowa Leśna), obiekty fortyfikacyjne (np. Twierdza Modlin), a także obiekty poprzemysłowe (np. w Radomiu) i zabytki techniki (np. w Warszawie). Szczególnymi obszarami, zarówno ze względu na wartość, jak i pamięć historyczną, są również miejsca martyrologii, miejsca pamięci oraz cmentarze (w tym zabytkowe).

Dużym zagrożeniem dla przestrzeni kulturowej województwa jest zróżnicowany stan zachowania zabytków. Istotnymi barierami dla zachowania obiektów zabytkowych są m.in.: brak użytkowania, niedostateczne zabezpieczenie, niewystarczająca ilość prac konserwatorskich i środków finansowych oraz nietrwały budulec (np. obiekty drewniane charakterystyczne dla regionu Mazowieckiego regionalnego). Czynnikiem utrudniającym objęcie odpowiednią ochroną zabytków w województwie jest również ich duże rozproszenie przestrzenne.

Postępująca presja urbanistyczna utrudnia ochronę krajobrazów kulturowych. Proces urbanizacji stwarza zagrożenie dla cennych obszarów kulturowych. Warszawa jest jednym z najbardziej narażonych na presję urbanistyczną miast ze względu na swój dynamiczny rozwój. Ważne w zakresie ochrony różnorodności kulturowej jest podnoszenie świadomości mieszkańców i wykorzystanie potencjału kulturowego dla celów turystycznych.

W Strategii opisano także kulturę i turystykę.

• **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego**

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego został przyjęty Uchwałą Nr 22/18 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 grudnia 2018 r.

Plan stanowi element systemu planowania przestrzennego i pełni w nim funkcję koordynacyjną między planowaniem krajowym a planowaniem lokalnym. Plan nie jest aktem prawa miejscowego – jest aktem kierownictwa wewnętrznego wiążącego organy i jednostki organizacyjne samorządu województwa.

W Planie wyznaczono ochronę dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego. Określono następujące działania:

1. Realizację zadań wskazanych w wojewódzkim programie opieki nad zabytkami.
2. Zachowanie i kreowanie ładu przestrzennego, zachowanie walorów krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie pasm przyrodniczo-kulturowych o znaczeniu regionalnym poprzez:

- przeciwdziałanie negatywnym efektom urbanizacji i rurbanizacji;
- wzmacnianie przestrzennych walorów obiektów oraz układów przestrzennych (w tym obiektów i obszarów poprzemysłowych) poprzez rewitalizację, restaurację oraz rekultywację;
- ochronę, rewitalizację i rewaloryzację obiektów i obszarów historycznych (zwłaszcza architektury drewnianej i poprzemysłowej, dworskiej, obronnej, dorobku nauki i techniki) w tym zabytków mających znaczenie symboliczne;
- odbudowę i rekonstrukcję dóbr należących do światowego i krajowego dziedzictwa po zniszczeniu w wyniku konfliktów zbrojnych lub katastrof spowodowanych zagrożeniami naturalnymi;
- wykorzystanie sieci miast historycznych oraz atrakcji krajobrazowo-architektonicznych m.in. dla wyznaczania szlaków turystyki kulturowej;
- tworzenie muzeów, w tym Stacji Muzeum, Muzeum Centralnego Okręgu Przemysłowego na terenie dawnej Fabryki Broni oraz Centrum Nauki im. T. Sołtyka w Radomiu;
- ochronę regionów etnograficznych oraz krain historycznych, jako cennych i charakterystycznych krajobrazów kulturowych, również jako element współpracy oraz rozwoju powiązań z sąsiadującymi województwami.

• **Audyt krajobrazowy województwa mazowieckiego**

Audyt krajobrazowy województwa mazowieckiego został przyjęty Uchwałą Nr 48/24 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 26 marca 2024 r.

Audyt krajobrazowy obejmuje cały obszar województwa. Jego celem jest identyfikacja krajobrazów występujących na terenie województwa i wskazanie krajobrazów priorytetowych, określenie cech charakterystycznych oraz ocena ich wartości, a także sformułowanie rekomendacji i wniosków mających służyć ich ochronie. W audycie krajobrazowym wskazuje się ponadto granice parków kulturowych, parków narodowych, rezerwatów przyrody, parków krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu, obiektów znajdujących się na listach Światowego Dziedzictwa UNESCO, obszarów Sieci Rezerwatów Biosfery UNESCO lub obszarów i obiektów proponowanych do umieszczenia na tych listach. W obrębie krajobrazów priorytetowych wskazuje się także lokalne formy architektoniczne zabudowy.

W odniesieniu do Powiatu Wołomińskiego audyt zwraca uwagę przede wszystkim na krajobrazy podmiejskie i zurbanizowane związane z dynamicznym rozwojem funkcji mieszkaniowych oraz postępującą suburbanizacją obszaru metropolitalnego Warszawy. Szczególne znaczenie mają historyczne układy urbanistyczne miejscowości takich jak Radzymin, Zielonka, Wołomin czy Tłuszcz, a także zachowane zespoły pałacowo-parkowe, obiekty sakralne, cmentarze oraz historyczna zabudowa willowa i letniskowa charakterystyczna dla części miejscowości powiatu. Audyt podkreśla również znaczenie krajobrazu kulturowego związanego z dolinami rzecznymi, terenami leśnymi oraz obszarami o wysokich walorach przyrodniczych, w tym terenami znajdującymi się w sąsiedztwie Mazowieckiego Parku Krajobrazowego.

Dokument wskazuje, że jednym z głównych zagrożeń dla krajobrazu Powiatu Wołomińskiego jest intensywna presja urbanizacyjna i chaotyczna zabudowa wynikająca z rozwoju strefy podmiejskiej Warszawy. Wśród problemów wymieniono rozpraszanie zabudowy, utratę historycznych cech krajobrazu, degradację

przestrzeni publicznych oraz zanikanie tradycyjnych form architektonicznych. Zwrócono również uwagę na konieczność ochrony osi widokowych, historycznych układów przestrzennych oraz zachowania terenów zieleni i ciągów przyrodniczych.

W rekomendacjach dla obszarów takich jak Powiat Wołomiński podkreślono potrzebę uwzględniania ochrony krajobrazu kulturowego w dokumentach planistycznych i miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Audyt wskazuje na konieczność prowadzenia działań rewitalizacyjnych, ochrony historycznej zabudowy, ograniczania chaosu reklamowego oraz kształtowania nowej zabudowy w sposób nawiązujący do lokalnych tradycji architektonicznych. Istotne znaczenie przypisano również edukacji krajobrazowej oraz zwiększaniu świadomości mieszkańców w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazowego.

Dokument podkreśla również potrzebę rozwijania turystyki kulturowej i rekreacyjnej w oparciu o lokalne zasoby historyczne i przyrodnicze, a także wykorzystania potencjału krajobrazowego powiatu do budowania atrakcyjności regionu i poprawy jakości życia mieszkańców.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Władze samorządowe w procesie zarządzania powiatem kierują się wytycznymi zawartymi w sporządzonych opracowaniach na poziomie powiatowym, które obejmują całokształt zjawisk i czynników istotnych dla lokalnego rozwoju. PPOnZ jest zgodny z innymi przyjętymi do realizacji dokumentami powiatowymi, dotyczącymi różnych aspektów życia społeczno-gospodarczego.

Uchwała dotycząca przyjęcia PPOnZ podjęta przez powiat obowiązuje na terytorium całego powiatu – wszystkich gmin wchodzących w jego skład. Dlatego poszczególne gminy znajdujące się na obszarze Powiatu Wołomińskiego opracowując własne dokumenty strategiczne i planistyczne o charakterze gminnym, będą musiały przeanalizować i wziąć pod uwagę zapisy i działania dotyczące dziedzictwa kulturowego w powiecie zawarte w PPOnZ.

- **Strategia Rozwoju Turystyki Powiatu Wołomińskiego na lata 2022-2030**

Strategia Rozwoju Turystyki Powiatu Wołomińskiego na lata 2022-2030 została przyjęta Uchwałą Nr LV-509/2022 Rady Powiatu Wołomińskiego z dnia 20 grudnia 2022 r.

Strategia jest dokumentem planistycznym określającym kierunki rozwoju turystyki na terenie powiatu w perspektywie długoterminowej. Dokument został opracowany w celu zwiększenia atrakcyjności turystycznej Powiatu Wołomińskiego, lepszego wykorzystania jego zasobów przyrodniczych, kulturowych i historycznych oraz stworzenia spójnego systemu promocji i zarządzania turystyką. Strategia wskazuje działania, które mają przyczynić się do budowania rozpoznawalnej marki turystycznej powiatu oraz rozwoju lokalnej gospodarki opartej na turystyce i rekreacji.

Dokument podkreśla, że Powiat Wołomiński posiada duży potencjał turystyczny wynikający przede wszystkim z położenia w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy, bogatego dziedzictwa historycznego oraz cennych walorów przyrodniczych. Ważnym elementem strategii jest wykorzystanie zasobów kulturowych i krajobrazowych, takich jak historyczne układy urbanistyczne, zabytki sakralne, zespoły pałacowo-parkowe, obiekty związane z historią Bitwy Warszawskiej 1920 r., a także obszary leśne i tereny rekreacyjne.

Dokument wskazuje, że rozwój turystyki powinien opierać się na zasadach zrównoważonego rozwoju oraz ochronie lokalnego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego.

Jednym z głównych założeń strategii jest rozwój turystyki kulturowej, historycznej, aktywnej i weekendowej. Szczególną rolę przypisano miejscom związanym z historią Polski i dziedzictwem narodowym, zwłaszcza Radzyminowi i Ossowowi jako obszarom związanym z Bitwą Warszawską 1920 r. Dokument zakłada dalszy rozwój produktów turystycznych opartych na historii i pamięci narodowej, organizację

wydarzeń historycznych i rekonstrukcyjnych oraz tworzenie nowoczesnej oferty edukacyjnej i muzealnej. Istotnym kierunkiem jest także rozwijanie szlaków rowerowych, tras pieszych oraz infrastruktury rekreacyjnej umożliwiającej aktywne spędzanie czasu.

Strategia wskazuje również na potrzebę poprawy infrastruktury turystycznej, w tym rozwoju bazy noclegowej, gastronomicznej i informacyjnej. Zwrócono uwagę na konieczność lepszej integracji działań promocyjnych pomiędzy samorządami, organizacjami turystycznymi i sektorem prywatnym. Dokument podkreśla, że jednym z głównych problemów rozwoju turystyki w regionie jest niewystarczająca rozpoznawalność oferty turystycznej powiatu oraz brak spójnego systemu promocji. W związku z tym strategia zakłada tworzenie kompleksowych produktów turystycznych, rozwój działań marketingowych oraz budowanie wspólnej marki turystycznej Powiatu Wołomińskiego.

Istotne miejsce w strategii zajmuje także rozwój turystyki przyrodniczej i rekreacyjnej. Dokument wskazuje na znaczenie terenów leśnych, obszarów chronionych oraz dolin rzecznych jako elementów zwiększających atrakcyjność wypoczynkową powiatu. Rozwijanie turystyki rowerowej, pieszej, konnej i kajakowej ma sprzyjać aktywizacji lokalnych społeczności oraz tworzeniu nowych usług związanych z obsługą ruchu turystycznego. Podkreślono również znaczenie współpracy z organizacjami pozarządowymi, lokalnymi przedsiębiorcami oraz instytucjami kultury w zakresie rozwijania oferty turystycznej.

Strategia zakłada także wzmacnianie funkcji edukacyjnej i społecznej turystyki poprzez popularyzację lokalnej historii, tradycji i dziedzictwa kulturowego. Ważnym kierunkiem działań jest rozwój nowoczesnych form promocji, digitalizacji zasobów turystycznych oraz tworzenie interaktywnych narzędzi informacyjnych i aplikacji wspierających zwiedzanie regionu. Dokument podkreśla, że rozwój turystyki powinien przyczyniać się nie tylko do wzrostu gospodarczego, ale również do poprawy jakości życia mieszkańców oraz budowania lokalnej tożsamości i więzi społecznych

- **Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Wołomińskiego**

Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Wołomińskiego został opracowany w 2005 r., zaktualizowany w 2025 r. Plan został opracowany zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. Plan zgodnie z przepisami jest aktualizowany w terminie do dnia 31 marca każdego roku, według stanu na dzień 31 grudnia roku poprzedniego.

Plan jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego.

Stanowi podwalinę współpracy między samorządem powiatowym, samorządami gminnymi, właścicielami zabytków i Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Współpraca ta rozwijana w kolejnych latach powinna przynieść lokalnej społeczności wymierne korzyści – zachowanie naszego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń.

Ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

Działania te, realizują w ramach zadań obrony cywilnej, organy administracji publicznej odpowiednich stopni i kierownicy jednostek organizacyjnych posiadających zabytki, przy użyciu środków finansowych posiadanych przez te jednostki.

5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Wołomińskiego

5.2.1. Charakterystyka powiatu

Powiat Wołomiński usytuowany jest w centralnej części województwa mazowieckiego na północny-wschód od Warszawy. Został utworzony w 1999 r. w ramach reformy administracyjnej. Jego siedzibą jest miasto Wołomin. Powiat graniczy bezpośrednio z miastem stołecznym Warszawa – od północnego-wschodu, a ponadto z powiatami: legionowskim – od wschodu, wyszkowskim – od północy, węgrowskim – od wschodu i mińskim od południa. Powiat wchodzi w skład aglomeracji warszawskiej (dawne gminy województwa warszawskiego).

W granicach administracyjnych powiatu wołomińskiego funkcjonuje 12 jednostek gminnych, w tym 4 gminy miejskie, 4 gminy miejsko-wiejskie oraz 4 gminy wiejskie:

- gminy miejskie: Kobyłka, Marki, Ząbki, Zielonka,
- gminy miejsko-wiejskie: Radzymin, Tłuszcz, Wołomin, Jadów,
- gminy wiejskie: Dąbrówka, Klembów, Poświętne, Strachówka,
- miasta: Jadów, Kobyłka, Marki, Ząbki, Zielonka, Radzymin, Tłuszcz, Wołomin.

Zgodnie z podziałem fizycznogeograficznym Polski wg Kondrackiego, powiat położony jest w obrębie makroregionu Niziny Środkowomazowieckiej, w trzech mezoregionach: Równiny Wołomińskiej – zajmującą przeważającą część powiatu, Kotliny Warszawskiej – niewielka część powiatu leżąca na zachód od Ząbek, Marek, rejonu Łąk Radzymińskich i Rudy oraz południowej części Doliny Bugu.

Powiat położony jest w dolinach rzek Narew oraz jej lewobrzeżnego dopływu – Bugu.

Na terenie powiatu występują liczne formy ochrony przyrody, obejmujące zarówno obszary chronione, jak i pojedyncze obiekty przyrodnicze o wysokiej wartości ekologicznej i krajobrazowej.

W granicach powiatu znajduje się pięć użytków ekologicznych. Wszystkie mają charakter bagienny i zajmują powierzchnię od 0,7 ha do 5,95 ha. Zlokalizowane są na terenach Gmin Wołomin, Jadów oraz Strachówka.

Na obszarze powiatu utworzono również kilka rezerwatów przyrody. Rezerwat florystyczny Dębina, położony w Gminie Klembów, obejmuje powierzchnię 51 ha i został ustanowiony w celu ochrony 200-letniego dębu szypułkowego. W obrębie Łochowa, na terenie Leśnictwa Urle, znajduje się rezerwat fitocenotyczny Śliże o powierzchni 44,29 ha. Rezerwat torfowiskowy Horowe Bagno zlokalizowany jest w Gminie Marki. Na skraju Kobyłki położony jest rezerwat leśno-torfowiskowy Grabicz o powierzchni 29,34 ha. Natomiast rezerwat przyrody Bagno Jacka, zajmujący 19,76 ha, znajduje się w warszawskiej dzielnicy Wesoła oraz na terenie gminy miejskiej Zielonka, na terenie lasów rembertowsko-okuniewskich, w obrębie kompleksu wałów wydmowych.

Istotnym elementem systemu ochrony przyrody jest także Warszawski Obszar Chronionego Krajobrazu o powierzchni ponad 148 tys. ha. Obejmuje on teren ponad 50 gmin, w tym gminy Powiatu Wołomińskiego: Kobyłkę, Marki, Radzymin, Wołomin, Ząbki i Zielonkę. Obszar ten pełni funkcję korytarza ekologicznego, łączącego cenne przyrodniczo tereny regionu.

Na terenie powiatu znajduje się również część Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego. Powierzchnia parku wynosi 74 136,5 ha, natomiast wraz z otuliną obejmuje 113 671,7 ha.

W południowej części Gminy Zielonka zlokalizowany jest zespół przyrodniczo-krajobrazowy Lisie Bagno. Ponadto na obszarze powiatu wyznaczono obszary objęte siecią Natura 2000, w tym Obszary Specjalnej Ochrony: Dolina Dolnego Bugu oraz Dolina Liwca, a także Obszary Ochrony Siedlisk: Ostoja Nadliwiecka, Krogulec, Ostoja Nadbużańska, Białe Błota, Poligon Rembertów oraz Torfowiska Czernik.

Na terenie powiatu ustanowiono łącznie 152 pomniki przyrody. Są to przede wszystkim dęby szypułkowe, najliczniej występujące na obszarach gmin Radzymin, Wołomin oraz Zielonka.

O wysokich walorach przyrodniczych powiatu świadczą również rozległe kompleksy leśne, doliny rzeczne oraz otwarte tereny łąkowe z bogatą roślinnością. Największy udział lasów w powierzchni gmin występuje w Zielonce i Strachówce. Największe kompleksy leśne zlokalizowane są w południowej części powiatu (Gmina Zielonka), południowo-wschodniej (Gmina Strachówka) oraz północno-wschodniej (Gmina Jadów).

Ważną rolę w kształtowaniu środowiska przyrodniczego pełni także zieleń na terenach zurbanizowanych, obejmująca parki, ogrody, zieleńce, promenady, cmentarze oraz zieleń przyuliczną. Szczególną wartość mają parki podworskie, pozostałości dawnych parków krajobrazowych oraz zabytkowa zieleń cmentarna.

5.2.2. Zarys historii obszaru powiatu[2]

Tereny dzisiejszego Powiatu Wołomińskiego przez długi czas należały do słabiej zaludnionych obszarów Mazowsza. We wczesnym średniowieczu dominowały tu rozległe puszcze, tereny podmokłe, bagna oraz torfowiska. Znaczna część obszaru była trudno dostępna, co ograniczało rozwój osadnictwa i gospodarki.

Mimo niekorzystnych warunków naturalnych już w czasach wczesnopiastowskich zaczęły powstawać pierwsze osady. Ślady dawnego osadnictwa odkryto m.in. na terenach Duczek, Drewnicy, Grabi Nowych, Marek, Pustelnika, Radzymina, Wołomina, Załubic oraz Zielonki. Potwierdzają to liczne znaleziska archeologiczne świadczące o funkcjonowaniu niewielkich osad i punktów handlowych.

Istotne znaczenie dla rozwoju regionu miały średniowieczne szlaki handlowe przebiegające przez obecny obszar powiatu. Jeden z ważniejszych traktów prowadził z Kamieńczyka wzdłuż doliny Bugu do grodu na Starym Bródnie. Szlaki te umożliwiały wymianę handlową oraz stopniowy rozwój osad położonych w ich sąsiedztwie. Najgęściej zaludnione były tereny położone wzdłuż głównych dróg komunikacyjnych i przepraw rzecznych.

Wyraźniejsze ożywienie gospodarcze Mazowsza nastąpiło w 2 połowie XIV w., po przeniesieniu stolicy księstwa mazowieckiego z Czerska do Warszawy. Bliskość rozwijającej się stolicy wpływała również na tereny obecnego Powiatu Wołomińskiego, jednak wschodnia część regionu rozwijała się znacznie wolniej. Jeszcze pod koniec XV w. obszary te należały do słabo zagospodarowanych i rzadko zaludnionych terenów Mazowsza.

Przełomowym wydarzeniem było włączenie Mazowsza do Korony w 1526 r. W kolejnych dziesięcioleciach znaczenie regionu wzrosło dzięki nadaniu Warszawie funkcji miasta sejmowego w 1573 r. oraz przeniesieniu stolicy Rzeczypospolitej z Krakowa do Warszawy w 1596 r. Wydarzenia te przyczyniły się do rozwoju gospodarczego całego Mazowsza oraz wzrostu znaczenia lokalnej szlachty.

Obszar dzisiejszego powiatu zamieszkiwała głównie drobna szlachta mazowiecka, określana wówczas mianem Mazurów. Charakterystyczne dla regionu były liczne wsie szlacheckie i zaścianki. Większość miejscowej szlachty posiadała niewielkie majątki ziemskie i prowadziła skromny tryb życia. Jedynie nieliczni przedstawiciele rodów pełnili wysokie funkcje państwowe i należeli do warstwy arystokratycznej.

Do najbardziej znaczących rodów związanych z tym terenem należeli m.in. Klembowscy, Wołomińscy, Radzymińscy, Kobylscy, Ręczajscy, Szymanowscy, Zaliwscy, Grzybowscy oraz Rzeczkowscy. Szczególne znaczenie miał Radzymin, który od czasu uzyskania praw miejskich w 1475 r. pozostawał własnością znanych rodów magnackich, m.in. Leszczyńskich, Bielińskich, Czartoryskich, Raczyńskich i Lubomirskich.

Część miejscowości, takich jak Ząbki, Słupno, Tłuszcz, Jadów, Chrzęsne, Sitne czy Zawiszyn, stanowiła dobra królewskie. Do monarchy należały również rozległe kompleksy leśne zajmujące znaczną część regionu.

Bliskie położenie względem Warszawy miało duży wpływ na rozwój regionu, ale jednocześnie narażało go na liczne zniszczenia wojenne. Tereny obecnego Powiatu Wołomińskiego wielokrotnie stawały się obszarem przemarszów wojsk i działań militarnych związanych z walkami o stolicę.

[2] Powiatowy program opieki nad zabytkami na lata 2010-2013

Ogromne straty przyniosły wojny XVII i XVIII w., zwłaszcza potop szwedzki oraz wojny północne. Zniszczenia powodowały również przemarsze wojsk rosyjskich i francuskich, szczególnie podczas kampanii napoleońskiej związanej z wyprawą Napoleona na Moskwę.

W okresie zaborów region uczestniczył w wydarzeniach związanych z walkami narodowowyzwoleńczymi. Mieszkańcy brali udział zarówno w powstaniu listopadowym, jak i styczniowym. W XIX w. ważnym impulsem rozwojowym stała się budowa Kolei Warszawsko-Petersburskiej, uruchomionej w 1862 r. Linia kolejowa przyczyniła się do dynamicznego rozwoju Wołomina, Zielonki, Tłuszcza oraz innych miejscowości położonych wzdłuż trasy. Rozwijał się handel, rzemiosło i przemysł, a część miejscowości zaczęła pełnić funkcje letniskowe dla mieszkańców Warszawy.

Szczególnie ważne miejsce w historii regionu zajmują wydarzenia wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. Na terenach Radzymina, Ossowa i Wołomina rozegrały się jedne z najważniejszych walk Bitwy Warszawskiej. Bitwa pod Radzyminem oraz walki pod Ossowem odegrały kluczową rolę w powstrzymaniu ofensywy Armii Czerwonej na Warszawę i uznawane są za jedne z najważniejszych wydarzeń w historii Polski XX w.

W czasie II wojny światowej tereny powiatu ponownie znalazły się w obszarze intensywnych działań wojennych. Okupacja niemiecka przyniosła liczne represje wobec ludności cywilnej, działalność ruchu oporu oraz znaczne zniszczenia infrastruktury i zabudowy. W okolicznych lasach działały oddziały Armii Krajowej i innych organizacji konspiracyjnych.

Po zakończeniu wojny nastąpiła stopniowa odbudowa regionu oraz rozwój przemysłu i budownictwa mieszkaniowego. Bliskość Warszawy sprzyjała rozwojowi funkcji mieszkaniowych i usługowych, a wiele miejscowości zaczęło pełnić rolę zaplecza stolicy. W 2 połowie XX w. nastąpił dynamiczny rozwój urbanistyczny Wołomina, Marek, Ząbek, Zielonki i Kobyłki.

Współczesny Powiat Wołomiński jest jednym z najdynamiczniej rozwijających się powiatów Mazowsza. Łączy bogate dziedzictwo historyczne z intensywnym rozwojem gospodarczym, zachowując jednocześnie cenne walory przyrodnicze i kulturowe regionu.

Po „wyzwoleniu” przeprowadzono zmiany w administracji państwowej. W regionie warszawskim były one niewielkie. Przywrócono w dawnych granicach Powiat Radzymiński. W 1952 r. siedzibę starostwa przeniesiono z Radzymina do Wołomina. Do powiatu dołączono wtedy gminy Marki i Ząbki. W wyniku reformy administracji w 1975 r. powiaty uległy likwidacji. Odtworzono je już w III wolnej Rzeczpospolitej. Powiat Wołomiński, jak wszystkie powiaty w Polsce, rozpoczął swoją działalność dnia 1 stycznia 1999 r. Terytorialnie różni się nieco od byłych powiatów radzymińskiego i wołomińskiego. Największy ubytek nastąpił w jego części północno-wschodniej, gdzie Gminę Zabrodzie, która była związana z regionem włączono do Powiatu Wyszkowskiego.

5.2.3. Miasta Powiatu Wołomińskiego

Współczesna sieć osadnicza Powiatu Wołomińskiego kształtowała się przez stulecia pod wpływem położenia w sąsiedztwie Warszawy, rozwoju handlu, komunikacji oraz przemian gospodarczych. Istotną rolę odegrały historyczne trakty handlowe, rozwój kolei w XIX w. oraz proces urbanizacji związany z rozwojem stolicy.

Miasta powiatu zachowały liczne elementy historycznych układów urbanistycznych, dawnej zabudowy oraz charakterystycznych założeń przestrzennych. Wiele z nich rozwijało się jako ośrodki handlowe, przemysłowe lub letniskowe, dzięki czemu do dziś posiadają zróżnicowany i unikalny charakter krajobrazowy. Szczególną wartość kulturową stanowią historyczne rynki, zespoły sakralne, dawne założenia miejskie oraz obiekty związane z rozwojem przemysłu i kolei.

Obecnie prawa miejskie na terenie Powiatu Wołomińskiego posiada osiem miejscowości: Jadów, Radzymin, Wołomin, Kobyłka, Marki, Tłuszcz, Zielonka oraz Ząbki. Każda z nich posiada odrębną historię oraz indywidualnie ukształtowany krajobraz kulturowy.

Jadów – to jedna z najstarszych miejscowości w powiecie wołomińskim, której początki sięgają przełomu XIV i XV w. Dzięki położeniu na ważnych szlakach handlowych już w 1475 r. otrzymał przywilej organizowania targów i jarmarków, co sprzyjało jego rozwojowi gospodarczemu. W 1483 r. utworzono tu parafię, która przez wieki była ważnym ośrodkiem życia religijnego i społecznego.

Szczególny okres rozwoju Jadowa przypadł na XIX w. W 1823 r., dzięki staraniom hrabiego Stanisława Kostki Zamoyskiego, miejscowość otrzymała prawa miejskie. W tym czasie rozwijał się handel, rzemiosło oraz niewielki przemysł. Rozwój miasta został jednak zahamowany przez wydarzenia związane z powstaniami narodowymi, a w 1869 r. Jadów utracił prawa miejskie na mocy carskiego ukazu.

Przed II wojną światową Jadów był miejscem współistnienia różnych kultur i narodowości, w tym licznej społeczności żydowskiej. Tragiczne wydarzenia okupacji niemieckiej doprowadziły do zagłady miejscowych Żydów, którzy zostali wywiezieni do obozu zagłady w Treblince.

Po ponad 150 latach, 1 stycznia 2023 r., Jadów odzyskał prawa miejskie, stając się ponownie miastem na mapie Mazowsza. Dziś jest siedzibą gminy Jadów i ważnym ośrodkiem lokalnym we wschodniej części powiatu wołomińskiego.

Kobyłka – należy do najstarszych miejscowości regionu. Początki parafii sięgają XIV w., a pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1415 r. W XVIII w., dzięki działalności biskupa Marcina Załuskiego, Kobyłka przeżywała okres intensywnego rozwoju gospodarczego i kulturalnego. W 1751 r. uzyskała prawa miejskie oraz nazwę Załuszczyn. Rozwijały się tu manufaktury, w tym słynna wytwórnia pasów kontuszowych oraz drukarnia jezuitów. Obecne prawa miejskie Kobyłka posiada od 1969 r.

Marki – początki miejscowości związane są z nadaniem części dóbr królewskich rodowi Marków pod koniec XVI w. Największy rozwój nastąpił w 2 połowie XIX w. wraz z rozwojem przemysłu, szczególnie przemysłu włókienniczego. Powstanie dużych zakładów przemysłowych wpłynęło na szybki rozwój urbanistyczny miejscowości. Marki uzyskały prawa miejskie 1 stycznia 1967 r.

Radzymin – najstarsze miasto powiatu, wywodzące się z wczesnośredniowiecznej osady targowej o czytelnym układzie przestrzennym skupionym wokół kwadratowego rynku. Przywilej lokacyjny uzyskał w 1440 r., natomiast prawa miejskie zostały potwierdzone w 1475 r. i zachowane do dziś. Od początku XVII w. miasto należało do rodu Leszczyńskich, a w 2 połowie XVIII w. do Czartoryskich, którzy przyczynili się do jego rozbudowy. Wówczas powstały m.in. kościół, plebania, dzwonnica, szpital oraz pałac. Do dziś zachowany jest historyczny układ urbanistyczny oparty na osi trzech placów: Starego Rynku, Placu Kościuszki i Placu Wolności. Intensywny rozwój miasta nastąpił pod koniec XIX w. wraz z budową szosy do Wyszkowa, rozwojem kolei oraz przemysłu.

Tłuszcz – miejscowość została założona w 1447 r. przez księcia mazowieckiego Bolesława IV. Początkowo była wsią książęcą, a następnie królewską. Dynamiczny rozwój nastąpił po uruchomieniu w 1862 r. Kolei Warszawsko-Petersburskiej. Wokół stacji kolejowej zaczęła rozwijać się osada o charakterze usługowo-handlowym. Tłuszcz uzyskał prawa miejskie 1 stycznia 1967 r.

Wołomin – pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z XV w. W latach 1428-1501 funkcjonowała pod nazwą Zacięciwa. Obecna nazwa wywodzi się prawdopodobnie od nazwiska XVI-wiecznego właściciela Jana de Volumne (Wołumińskiego). Dynamiczny rozwój miejscowości rozpoczął się po uruchomieniu w 1862 r. Kolei Warszawsko-Petersburskiej, kiedy Wołomin zaczął pełnić funkcję podwarszawskiej miejscowości letniskowej. Od końca XIX w. rozwijał się jako ośrodek przemysłowy, m.in. dzięki budowie huty szkła i zakładów przemysłowych. Powstał wówczas pierwszy plan urbanistyczny autorstwa Henryka Wojciechowskiego, oparty na centralnym rynku i podziale miasta wzdłuż linii kolejowej na część letniskową i przemysłową. W 1919 r. Wołomin uzyskał prawa miejskie. W okresie międzywojennym znaczną część mieszkańców stanowili Żydzi. W latach 1952-1975 Wołomin pełnił funkcję siedziby powiatu. W 1975 r. powiaty zlikwidowano, a ponownie utworzono w 1999 r.

Zielonka – początki miejscowości sięgają XIV w., kiedy tereny te należały do dóbr królewskich związanych z Bródnem. Administracyjnie obszar ten przez długi czas związany był z parafią w Kobyłce. Na przełomie XIX i XX w. rozwijała się część letniskowa miejscowości – Zielonka Letnisko, która w okresie międzywojennym należała do popularnych podwarszawskich miejscowości wypoczynkowych. Status osiedla Zielonka uzyskała w 1956 roku, natomiast prawa miejskie nadano jej w 1961 r.

Ząbki – historia miejscowości sięga XVI w., kiedy funkcjonowała jako wieś królewska pod nazwą Wola Ząbkowska. W kolejnych stuleciach rozwijało się osadnictwo oraz gospodarka związana z bliskością Warszawy. Szczególne znaczenie dla rozwoju przestrzennego miejscowości miała koncepcja „miasta-ogrodu", realizowana od 1912 r. według projektu prof. Tadeusza Tołwińskiego. Mimo że idea ta została zrealizowana jedynie częściowo, do dziś wpłynęła na charakter urbanistyczny miasta. Ząbki uzyskały prawa miejskie w 1967 r.

5.3. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla Powiatu Wołomińskiego – dziedzictwo materialne

Krajobraz kulturowy Powiatu Wołomińskiego stanowi rezultat wielowiekowego współistnienia środowiska naturalnego oraz działalności człowieka. Tworzą go zarówno elementy przyrodnicze, jak i historycznie ukształtowana zabudowa, układy urbanistyczne, obiekty sakralne, założenia parkowe, miejsca pamięci oraz charakterystyczne dla regionu elementy małej architektury, takie jak kapliczki i krzyże przydrożne. Wspólnie budują one unikalną tożsamość przestrzenną i kulturową regionu.

Architektura krajobrazu jest syntezą przyrody oraz widocznych efektów działalności człowieka. Ochrona krajobrazu kulturowego polega nie tylko na zachowaniu pojedynczych zabytków, lecz także na ochronie ich otoczenia, historycznych układów przestrzennych, zieleni komponowanej oraz wartości niematerialnych związanych z lokalną tradycją i historią. Istotne znaczenie ma również świadome kształtowanie przestrzeni w taki sposób, aby nowe elementy harmonijnie współistniały z historycznie ukształtowanym krajobrazem i nie prowadziły do utraty jego autentycznego charakteru.

Dziedzictwo kulturowe Powiatu Wołomińskiego obejmuje zarówno zabytki architektury, zespoły urbanistyczne i ruralistyczne, jak również krajobrazy ukształtowane działalnością człowieka na przestrzeni wieków. Stanowi ono ważny element budowania lokalnej tożsamości mieszkańców oraz jeden z istotnych czynników wpływających na atrakcyjność turystyczną i rozwój społeczno-gospodarczy powiatu.

Do obszarów o najwyższych wartościach krajobrazowych należą zarówno historyczne układy miejskie, jak i tereny otwarte zachowujące tradycyjny charakter krajobrazu Mazowsza. Na terenie powiatu znajdują się liczne obiekty i zespoły zabytkowe reprezentujące różne epoki historyczne i style architektoniczne. Szczególną

wartość posiadają historyczne układy urbanistyczne miast oraz dawnych ośrodków handlowych i administracyjnych.

Obecnie na terenie Powiatu Wołomińskiego znajduje się osiem miast, spośród których zachowały się cztery historyczne układy urbanistyczne miejskie oraz jeden historyczny układ urbanistyczny funkcjonujący obecnie jako wieś. Najstarszym miastem powiatu jest Radzymin, który uzyskał prawa miejskie w 1475 r. i przez wieki pozostawał własnością znanych rodów arystokratycznych. Do historycznych układów urbanistycznych należą również Wołomin, Marki, Ząbki oraz Jadów.

Szczególne miejsce zajmuje Jadów, którego początki sięgają przełomu XIV i XV w. W 1475 r. miejscowość otrzymała przywilej targowy oraz prawo organizowania jarmarków, co przyczyniło się do jej rozwoju gospodarczego. Od 1 stycznia 2023 r. Jadów odzyskał prawa miejskie. W 1483 r. erygowano parafię jadowską. Okres największego rozwoju miejscowości przypadał na XIX w., kiedy dzięki staraniom hrabiego Stanisława Zamoyskiego Jadów uzyskał prawa miejskie w 1823 r. Utracił je jednak w 1865 r. Do dziś zachował się charakterystyczny układ urbanistyczny miejscowości z dużym rynkiem o wymiarach około 220 × 140 m, należącym do największych na Mazowszu. Charakterystycznym elementem zabudowy są zwarte pierzeje rynku z dwukondygnacyjnymi budynkami, bramami oraz tradycyjnymi „miedzuchami".

Na przestrzeni dziejów status części miejscowości ulegał zmianom. Niektóre, jak Jadów czy Kobyłka, uzyskiwały prawa miejskie, by następnie je utracić, a z czasem znów odzyskać. Procesy te miały istotny wpływ na rozwój przestrzenny oraz zachowany do dziś charakter miejscowości.

Dziedzictwo materialne Powiatu Wołomińskiego obejmuje również liczne obiekty sakralne, zespoły dworsko-parkowe, cmentarze, budynki użyteczności publicznej oraz miejsca pamięci związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi, w szczególności z Bitwą Warszawską 1920 r. Zabytki te stanowią świadectwo bogatej historii regionu oraz ważny element krajobrazu kulturowego Mazowsza.

5.3.1. Charakterystyka dziedzictwa kulturowego

Najstarsze udokumentowane obiekty z terenu powiatu powstawały w strukturach kościelnych. Jako jedne z pierwszych powstały parafie Klembów, Radzymin, Dąbrówka, Jadów i Kobyłka. W czasach wczesnego okresu nowożytnego wznoszone były siedziby szlacheckie, w większości jako drewniane domostwa. Unikatem w skali wschodniego Mazowsza jest murowany późnorenesansowy pałac w Chrzęsnem z 1635 r. Za najcenniejsze zabytki architektury sakralnej, pochodzące z połowy XVIII w. uznawane są: kościół św. Trójcy w Kobyłce fundacji bpa Załuskiego i kościół w Radzyminie fundacji księżnej Eleonory Czartoryskiej.

Ziemie powiatu wołomińskiego położone w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy, doświadczały zniszczeń związanych z licznymi działaniami wojennymi, których głównym celem najczęściej była stolica. Obecnie zachowanych i kultywowanych jest na terenie powiatu wiele miejsc związanych z ważnymi wydarzeniami historycznymi, jak np. Kobyłka, która była miejscem walk w czasie Powstania Kościuszkowskiego w 1794 r. z korpusem gen A. Suworowa. Po rozbiorach Polski, za czasów Księstwa Warszawskiego w 1809 r. miała miejsce bitwa z wojskami austriackimi o Radzymin. W 1812 r. przez teren powiatu przechodziła część wojsk francuskich w wielkiej wyprawie na Moskwę, czego ślady pozostały w formie nazw traktów komunikacyjnych i miejsc związanych z pobytem Napoleona. Czasy Królestwa Polskiego przyniosły znaczny rozwój gospodarczy wielu miejscowości (Radzymin, Jadów otrzymał wówczas prawa miejskie, Wołomin, Klembów). Z Powstaniem Listopadowym 1830-1831 łączy się wiele miejsc upamiętniających wybitne osobistości z naszego regionu biorące czynny udział z wielkim zrywie narodowym. Działania wojenne związane z bitwą o Olszynkę Grochowską bezpośrednio objęły teren Ząbek, Marek i Zielonki. Dziedzic Klembowa gen. Franciszek Żymirski był jednym z dowódców tego powstania, a dziedzic Drewnicy mjr Leon Drewnicki uczestnik kampanii napoleońskiej z 1812 r. i bitwy pod Lipskiem w 1813 r. w czasie walk w 1830-1831 dowodził oddziałami powstańczymi. W czasie Powstania Styczniowego w 1864 r. region wołomiński był terenem wielu działań wojennych. Ślady tych wydarzeń upamiętniają liczne na terenie powiatu przydrożne kapliczki, krzyże i rozproszone mogiły powstańców.

W połowie XIX w. nastąpił zdecydowany postęp w rolnictwie, wprowadzono nowe uprawy i maszyny, wzrosła hodowla zwierząt, a także równolegle z tym, miał miejsce wyraźny rozwój budownictwa wiejskiego. Był to czas rozkwitu majątków ziemskich w Jadowie, Ręczajach, Poświętnem, Woli Cygowskiej, Klembowie, Radzyminie i Wołominie. Na rozwój terenów równiny wołomińskiej w znacznym stopniu wpłynęła budowa w 1862 r. kolei warszawsko-petersburskiej, a zwłaszcza rozwinęły się miejscowości położone wzdłuż trasy. Na koniec XIX w. przypada okres ożywionego rozwoju gospodarczego i uprzemysłowienia terenu powiatu wołomińskiego. Powstały liczne drogi, koleje, fabryki, cegielnie itp. Wyraźny rozwój przeżyły wówczas Ząbki dzięki inwestycjom hrabiego Ronikera oraz Marki, gdzie od 1882 r. powstawał zespół fabryczny Anglików braci Briggs. Składał się z budynków produkcyjnych, osiedla robotniczego, szpitala, szkoły, ochronki dla dzieci oraz zespołu pałacowo-parkowego. Zespół ten, jako zespół budowlany osiedla robotniczego wraz z najbliższym otoczeniem, powstały w latach 1883-1895 został wpisany do rejestru zabytków. Pod koniec XIX w. Marki były jednym z najpotężniejszych ośrodków przemysłowych w Królestwie.

Zachowany zespół budynków jest nie tylko świadectwem rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, jednocześnie obrazuje warunki, w jakich żyli pracownicy przędzalni mareckiej. W realizowanym kompleksie fabrycznym wyraźnie widać pewne wpływy postępowego projektowania przemysłowego, wzorowanego zarówno na angielskich osiedlach robotniczych.. Obiekty zaprojektowane w charakterystyczny i typowy dla przyfabrycznych domów robotniczych XIX i początku XX w. sposób, rozwiązania materiałowe oraz architektoniczne, a także oszczędny wystrój nietynkowanych, ceglanych elewacji, dostosowano do funkcji obiektu oraz statusu społecznego ich użytkowników. Opracowanie kompleksowego projektu dla całego zespołu pozwoliło na nadanie jednolitej stylistyki całego zespołu. Uformowane kwartały zabudowy z wewnętrznymi podwórkami świadczą o dyscyplinie w usytuowaniu całego zespołu, zaś jego zachowany układ stanowi świadectwo dobrej realizacji funkcjonalno-przestrzennej przemysłowego ośrodka. Domy wielorodzinne powstałe wokół fabryki stanowią świadectwo istnienia na tym terenie dużego, a zarazem jednego z najnowocześniejszych w tamtym czasie zakładów włókienniczych. Budynki wymagają przeprowadzenia kompleksowych robót remontowych oraz prac konserwatorskich. większość obiektów zachowała swój pierwotny charakter i prezentuje czytelne wartości typologiczne. Budynki do dziś posiadają spójnie stylistycznie opracowanie ceglanych elewacji, nadal czytelne pomimo wtórnego otynkowania części z nich[3].

W Radzyminie, Strudze, Wołominie oraz w wielu innych miejscowościach powstawały masowo cegielnie, gorzelnie, browary i mniejsze zakłady przemysłowe. Znaczna część kapitału spoczywała w rękach obcokrajowców. W końcu XIX w. wśród ludności powiatu liczącej około 45 tys. mieszkańców 1/6 stanowili Żydzi i protestanci (koloniści niemieccy). XIX-wieczną sytuację społeczno-ekonomiczną terenu powiatu prezentują dziś dość licznie zachowane budowle przemysłowe, budynki mieszkalne, pozostałości założeń pałacowo-parkowych obiekty sakralne: kościoły, kaplice i cmentarze oraz miejsca związane z wydarzeniami i ważnymi osobistościami tamtych czasów.

Wiele interesujących obiektów, w tym willi i niedocenianej dotąd pod względem walorów artystyczno-urbanistycznych zabudowy mieszkalnej osad fabrycznych, powstało na początku XX w. i zachowało się do dzisiaj. Ważny zasób dóbr kultury stanowi architektura wernakularna – zabudowa ta utożsamiana jest często z architekturą ludową albo tradycyjną, oznacza sztukę budowania silnie osadzoną w lokalnej tradycji, tworzoną przez miejscowych budowniczych. Z reguły do budowy wykorzystywane są dostępne na miejscu materiały budowlane, co wpływa na technikę budowy i sposób wykończenia. Na terenie powiatu to drewniane budownictwo wiejskie mieszkalne i zagrodowe.

Wśród zasobów zabytkowych są również obiekty użyteczności publicznej: szkoły, szpitale, oraz wiele budowli sakralnych wraz z budynkami towarzyszącymi, jak plebanie i dzwonnice itp.

Wśród zabytkowych obiektów kultu religijnego, na terenie powiatu przeważają świątynie XIX-wieczne murowane, zlokalizowane w okolicznych wsiach. Do obiektów wyjątkowych liczących się w skali kraju należą wspominany późnobarokowy kościół Św. Trójcy w Kobyłce o raz klasycystyczna kolegiata w Radzyminie.

[3] https://www.mwkz.pl

5.3.2. Zabytki sakralne

Na terenie Powiatu Wołomińskiego do rejestru zabytków wpisanych jest osiem kościołów. Obiekty te reprezentują architekturę sakralną od XVIII do początku XX w. i należą do najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego powiatu. O ich wartości decydują nie tylko walory architektoniczne, ale również zachowane wyposażenie wnętrz, historyczne archiwa parafialne, dzwonnice, plebanie oraz cmentarze współtworzące zespoły sakralne.

Gmina Dąbrówka – kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dąbrówce (1881-1884) – neogotycka świątynia została wzniesiona według projektu Zygmunta Twarowskiego. Jest to jednonawowy kościół murowany z zachowanym wyposażeniem pochodzącym głównie z XVIII w. W świątyni znajdują się pamiątkowe tablice fundatorów oraz zabytkowe szaty liturgiczne z XVII-XVIII w. Szczególną wartość historyczną posiada przechowywany w kancelarii parafialnej akt urodzenia Cypriana Kamila Norwida. W skład zespołu kościelnego wchodzi również drewniana plebania z 1898 r., zdobiona detalem snycerskim oraz dekoracyjnymi witrażami.

Gmina Jadów – kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Jadowie (1882-1886) – świątynia została wzniesiona w stylu neogotyckim według projektu Józefa Piusa Dziekońskiego na miejscu wcześniejszych kościołów drewnianych. Pomimo zniszczeń poniesionych podczas II wojny światowej zachowała cenne wyposażenie historyczne, obejmujące m.in. rokokowe organy, XVIII-wieczne figury puttów oraz zabytkowe szaty liturgiczne. Wartość dokumentacyjną posiadają również księgi metrykalne przechowywane na plebanii, których najstarsze zapisy pochodzą z 1632 r.

Gmina Klembów – kościół parafialny pw. św. Klemensa Papieża i Męczennika w Klembowie (1829 r.) – obecny kościół został wzniesiony na miejscu wcześniejszej świątyni drewnianej dzięki fundacji gen. Franciszka Żymirskiego. W latach 1885-1894 obiekt poddano przebudowie. W jego wnętrzu zachowało się wyposażenie pochodzące z XVIII i XIX w. Szczególną wartość historyczną posiada krypta grobowa rodziny Żymirskich, w której spoczywa fundator świątyni. Integralnym elementem zespołu jest drewniana dzwonnica datowana na 1 poł. XIX w.

Miasto Kobyłka – kościół pw. Świętej Trójcy w Kobyłce (1741-1754) – kościół pw. Świętej Trójcy jest jednym z najcenniejszych zabytków sakralnych Mazowsza oraz najwyższej klasy dziełem architektury późnobarokowej. Został ufundowany przez biskupa Marcina Załuskiego i wzniesiony według projektu Guido Antonio Longhiego, a następnie rozbudowany przez Jakuba Fontanę. Świątynia posiada bogaty wystrój rokokowy i wyróżnia się wyjątkowymi wartościami artystycznymi oraz historycznymi. W 1999 r. w niszach fasady odkryto malowidła przedstawiające Drogę Krzyżową. W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła znajduje się historyczny cmentarz z zabytkowymi nagrobkami, kaplicami i grobowcami.

Miasto Marki – kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Markach (1897-1899) – kościół został wzniesiony w stylu neogotyku nadwiślańskiego według projektu Jana Hinza. Powstanie świątyni związane było z dynamicznym rozwojem Marek pod koniec XIX w. oraz funkcjonowaniem zespołu przemysłowego Briggsów. Obiekt stanowi ważny element historycznego krajobrazu miasta i zachował wysokie wartości architektoniczne. W skład zespołu kościelnego wchodzi również zabytkowa plebania pochodząca z końca XIX w.

Gmina Radzymin – kościół pw. Przemienienia Pańskiego wraz z terenem, dzwonnicą i ogrodzeniem frontowym w Radzyminie (1773-1780, przebudowa 1897-1919) – świątynia została ufundowana przez Eleonorę Czartoryską i wzniesiona według projektu Jana Chrystiana Kamsetzera. Należy do najcenniejszych zabytków architektury klasycystycznej na Mazowszu. W latach 1897-1919 została rozbudowana według projektu Konstantego Wojciechowskiego. Zachowało się cenne wyposażenie wnętrza, a także historyczna dzwonnica i plebania. Od 1992 r. kościół posiada rangę kolegiaty i pozostaje jednym z najważniejszych obiektów sakralnych Powiatu Wołomińskiego.

Gmina Tłuszcz – kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa w Postoliskach (1913-1919) – neogotycka świątynia została wzniesiona według projektu Henryka Kudery. We wnętrzu zachowało się wyposażenie pochodzące głównie z XVIII i XIX w. W otoczeniu kościoła znajduje się historyczny cmentarz z zabytkowymi nagrobkami, stanowiący integralny element założenia sakralnego.

Gmina Wołomin – kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej w Wołominie (pocz. XX w.)
Kościół został wzniesiony w stylu neogotyckim w latach 1908-1914. W czasie II wojny światowej uległ znacznym zniszczeniom, a następnie został odbudowany według projektu Stanisława Marzyńskiego. Wśród zachowanych elementów wyposażenia wyróżnia się mahoniowy ołtarz z 1920 r. oraz obraz Matki Bożej pochodzący z poł. XIX w. Obiekt stanowi jeden z najważniejszych zabytków sakralnych Wołomina oraz istotny element historycznego krajobrazu miasta.

Zabytkowe kościoły Powiatu Wołomińskiego nadal pełnią funkcje religijne, pozostając jednocześnie ważnymi elementami krajobrazu kulturowego regionu. Wraz z historycznymi plebaniami, dzwonnicami, cmentarzami oraz ruchomym wyposażeniem tworzą zespoły zabytkowe o wysokiej wartości historycznej, artystycznej i społecznej.

5.3.3. Cmentarze

Cmentarze stanowią istotny element dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego. Są miejscami pamięci o znaczeniu historycznym, społecznym i religijnym, dokumentującymi dzieje lokalnych społeczności oraz ważne wydarzenia historyczne. Na terenie powiatu do rejestru zabytków wpisanych jest dziewięć cmentarzy, reprezentujących zarówno nekropolie wyznaniowe, jak i cmentarze wojenne związane z wydarzeniami I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej.

Gmina Jadów – cmentarz ewangelicko-reformowany osadników szkockich (zał. 1850 r.).

Gmina Klembów – cmentarz rzymskokatolicki w Klembowie (1885 r.) – do rejestru zabytków wpisana została najstarsza część cmentarza parafialnego. Nekropolia stanowi ważne świadectwo historii miejscowej społeczności oraz rozwoju parafii klembowskiej. Zachowane nagrobki i elementy sepulkralne reprezentują charakterystyczne formy sztuki cmentarnej końca XIX i pocz. XX w.

Miasto Kobyłka – cmentarz parafialny rzymsko-katolicki, (zał. 1803 r.) – wpis obejmuje także dwie kaplice grobowe i ogrodzenie z bramą.

Gmina Radzymin – cmentarz wojskowy w Radzyminie przy ul. Jana Pawła II (zał. 1912 r.) – cmentarz wojskowy jest jednym z najważniejszych miejsc pamięci narodowej na terenie Powiatu Wołomińskiego. W skład wpisu do rejestru zabytków wchodzi nekropolia wraz z drzewostanem, budynkiem przycmentarnym (domem dozorcy) oraz kaplicą cmentarną z 1927 r. Obiekt upamiętnia żołnierzy poległych podczas działań wojennych związanych z walkami o niepodległość Polski oraz wojną polsko-bolszewicką.

Gmina Radzymin – cmentarz przy kościele pw. Przemienienia Pańskiego w Radzyminie (zał. ok. 1706 r.) – historyczny cmentarz przykościelny należy do najstarszych nekropolii na terenie powiatu. Wpis obejmuje cmentarz wraz ze starodrzewem i murem otaczającym teren. Nekropolia stanowi integralny element zabytkowego zespołu kolegiaty pw. Przemienienia Pańskiego i zachowała wysokie wartości historyczne oraz krajobrazowe.

Gmina Radzymin – cmentarz parafialny rzymsko-katolicki, (ok. 1779 r.-XX w.), ul. Polskiej Organizacji Wojskowej.

Gmina Tłuszcz – cmentarz rzymskokatolicki w Postoliskach (XIX w.) – do rejestru zabytków wpisana została najstarsza część cmentarza parafialnego. Na jego terenie zachowały się historyczne nagrobki i pomniki nagrobne dokumentujące dzieje lokalnej społeczności oraz rozwój sztuki sepulkralnej XIX i początku XX w.

Gmina Tłuszcz – cmentarz wojenny w Tłuszczu (1920 r.) – cmentarz wojenny upamiętnia uczestników walk związanych z wojną polsko-bolszewicką. Obiekt posiada istotne znaczenie historyczne jako miejsce pamięci o wydarzeniach, które odegrały ważną rolę w dziejach regionu i kraju.

Gmina Zielonka – cmentarz wojenny w Ossowie (zał. 1920 r.) – cmentarz wojenny w Ossowie jest jednym z najważniejszych miejsc pamięci związanych z Bitwą Warszawską 1920 r. Wpis do rejestru obejmuje cmentarz wraz z drzewostanem, kaplicą oraz dzwonnicą. Nekropolia stanowi miejsce spoczynku żołnierzy poległych podczas walk o niepodległość Polski oraz ważny element krajobrazu historycznego regionu.

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Wołomińskiego posiadają wysokie wartości historyczne, artystyczne i krajobrazowe. Oprócz funkcji sepulkralnej pełnią również rolę miejsc pamięci narodowej oraz świadectw historii lokalnych społeczności. Zachowane nagrobki, pomniki, kaplice, ogrodzenia i starodrzew stanowią integralne elementy tych założeń i wymagają stałej ochrony konserwatorskiej.

5.3.4. Obiekty rezydencjonalne oraz obiekty użyteczności publicznej

W krajobrazie kulturowym Powiatu Wołomińskiego istotne miejsce zajmują obiekty rezydencjonalne oraz historyczne budynki pełniące funkcje publiczne. Ze względu na dominujący wiejski charakter obszaru powiatu zachowało się stosunkowo niewiele dawnych obiektów miejskich, takich jak ratusze czy reprezentacyjne budynki administracyjne typowe dla dużych ośrodków miejskich. Występują jednak cenne przykłady architektury publicznej i rezydencjonalnej o wysokich wartościach historycznych i artystycznych.

Do najważniejszych obiektów tego typu należą m.in. klasycystyczny budynek dawnego starostwa w Radzyminie z około 1830 r., historyczny gmach dawnego Instytutu Nauczycieli z lat 1843-1844, obecnie siedziba liceum ogólnokształcącego, a także budynek dawnego Schroniska dla Nauczycielek w Zielonce z 1902 r., zaprojektowany przez Stefana Szyllera, obecnie pełniący funkcję domu pomocy społecznej.

Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego są liczne zespoły pałacowo-parkowe oraz dworsko-parkowe. Obejmują one historyczne rezydencje wraz z towarzyszącą zabudową gospodarczą, folwarczną, parkami krajobrazowymi i ogrodami. Założenia te stanowią cenne świadectwo dawnej struktury majątkowej regionu oraz rozwoju architektury rezydencjonalnej od XVII do początku XX w.

Do najbardziej wartościowych należą następujące założenia rezydencjonalne:

Dwór wraz z parkiem w Chajętach-Jaktorach (Gmina Dąbrówka) – w skład zespołu wchodzi dwór oraz park krajobrazowy założony w 1 poł. XIX w. Obiekt związany jest z historią rodzin Czarnowskich i Jeleniewskich, będących właścicielami majątku do II wojny światowej. W 1910 r. majątek nabył Roman Jeleniewski, a dwa lata później przeprowadzono gruntowną przebudowę dworu według projektu architekta Tadeusza Zielińskiego.

Obecna forma budynku jest efektem przebudowy starszego dworu z ok. 1827 r. W wyniku prac przeprowadzonych w 1912 r. obiekt uzyskał piętrową bryłę, został nakryty dachem czterospadowym oraz wzbogacony o monumentalny portyk kolumnowy poprzedzający elewację frontową. Dwór reprezentuje nurt architektury rezydencjonalnej nawiązującej do stylu narodowego i klasycyzujących form dworu polskiego z pocz. XX w.

Budynek jest murowany, otynkowany i częściowo podpiwniczony. Wyróżnia się harmonijną kompozycją bryły oraz reprezentacyjnym charakterem elewacji frontowej. Towarzyszący mu park krajobrazowy zachował historyczny układ przestrzenny, starodrzew oraz elementy dawnej kompozycji krajobrazowej.

Po II wojnie światowej majątek został przejęty przez Skarb Państwa. Pomimo przekształceń związanych z powojennym użytkowaniem zespół zachował wysokie wartości historyczne, architektoniczne i krajobrazowe. Aktualnie obiekt stanowi własność prywatną.

Zespół pałacowo-parkowy w Chrzęsnem (Gmina Tłuszcz) – jest jednym z najcenniejszych i najlepiej zachowanych zabytków architektury rezydencjonalnej na Mazowszu. Wzniesiony około 1635 r. z inicjatywy Stefana Dobrogosta Grzybowskiego stanowi unikatowy przykład późnorenesansowej siedziby szlacheckiej, zachowanej w niemal niezmienionej formie. Obiekt nawiązuje do wzorców willi palladiańskich, a jego proweniencje artystyczne wiązane są z kręgiem architekta królewskiego Tomasza Poncino.

Pałac jest budynkiem murowanym, otynkowanym, dwukondygnacyjnym, z użytkowym poddaszem, założonym na planie prostokąta i nakrytym dachem naczółkowym krytym dachówką ceramiczną. Elewacje budynku zdobione są pilastrami, boniowaniem naroży oraz dekoracyjnym fryzem roślinnym. Charakterystycznym elementem bryły są dwa ryzality od strony elewacji ogrodowej oraz balkon usytuowany nad głównym wejściem.

Szczególną wartość zabytkową stanowi zachowany XVII-wieczny układ przestrzenny wnętrz z centralnym hallem i symetrycznie rozmieszczonymi pomieszczeniami. W przyziemiu zachowały się sklepienia krzyżowe z dekoracją sztukatorską, natomiast na piętrze oryginalne modrzewiowe stropy belkowe. We wnętrzach znajdują się również historyczne kominki oraz elementy wystroju pochodzące z różnych faz użytkowania rezydencji.

Na przestrzeni wieków majątek wielokrotnie zmieniał właścicieli, pozostając ważnym ośrodkiem życia społecznego i kulturalnego regionu. Od połowy XIX w. rezydencja pełniła funkcję lokalnego salonu artystycznego, z którym związani byli m.in. Cyprian Kamil Norwid, Władysław Podkowiński oraz przedstawiciele rodziny Kotarbińskich.

Do 1944 r. pałac pozostawał własnością rodziny Karskich, będącej ostatnimi właścicielami majątku ziemskiego w Chrzęsnem. Po II wojnie światowej, w wyniku reformy rolnej, zespół pałacowo-parkowy został przejęty przez Skarb Państwa. W kolejnych latach obiekt był wykorzystywany na cele oświatowe i wychowawcze – mieściły się w nim szkoła, internat oraz placówki opiekuńczo-wychowawcze. W latach 1965-1998 funkcjonował tu zakład poprawczy, początkowo dla chłopców, a następnie dla dziewcząt. Po zakończeniu działalności placówki pałac przez pewien czas pozostawał nieużytkowany. Od 2002 r. właścicielem zespołu pałacowo-parkowego jest Powiat Wołomiński.

W pobliżu pałacu znajdują się resztki parku krajobrazowego z 1 poł. XIX w.

Zespół pałacowy w Woli Rasztowskiej (Gmina Klembów) – obecny pałac jest rekonstrukcją budowli wybudowanej ok. 1680 r. z fundacji rodziny Łuszczewskich. Był siedzibą letnią króla Jana III Sobieskiego, przekazany rodzinie Chrzanowskich za obronę Trembowli (1675 r.) przed armią turecko-tatarską. W takiej formie przetrwał do czasów II Rzeczpospolitej, kiedy został przebudowany. W czasie II wojny światowej pałac zniszczono. W latach 1951-1953 powojenny właściciel – Centralny Zarząd Radiostacji i Telewizji odbudował go według projektu Jana Wolińskiego. Projekt nawiązywał do jego XVII-wiecznej formy. Piętrowa, prostokątna budowla posiada dwie narożne wieże alkierzowe oraz ryzality na osi fasad, zwieńczone trójkątnymi frontonami. Do końca sierpnia 2025 r. w pałacu mieściła się szkoła.

Zespół pałacowo-parkowy w Ślężanach (Gmina Dąbrówka) – XVIII-XIX w., położony nad samym Bugiem. Zbudowano go około 1880 r., pierwotnie jednak pałac stanął tu w XVI w. Pierwszymi znanymi właścicielami była rodzina Chajęckich. Do 1895 r. właścicielem był Jan von Egert, później kolejno Chełmińscy, Ostrowscy, Jaworscy, Jucińscy a ostatnim, do 1944 r., Stanisław Gralewski. Po II wojnie światowej obiekt został znacjonalizowany, a w latach 90-tych XX w. sprywatyzowany. Przez pewien czas obiekt należał do banku. Pałac został odrestaurowany, wnętrzom nadano stylowy wygląd. Otacza go piękny park. Aktualnie obiekt stanowi własność prywatną i znajduje się tam Centrum Konferencyjne – kompleks konferencyjno-wypoczynkowy.

Zespół pałacowy Briggsa ul. Piłsudskiego 96 w Markach (Gmina Marki) (pałac i park – założenie miejskie przyfabryczne) – powstał w 2 połowie XIX w., wzniesiono zespół fabryczny wg proj. E. Lilpopa dla angielskich fabrykantów braci Briggs. :W skład zespołu fabrycznego wchodziły: fabryka włókiennicza, domy robotnicze, szkoła, szpital, ochronka dla dzieci, budynek dla inżynierów oraz pałac w otoczeniu parkowym wzniesiony w latach 1883-1890 wg proj. A. Beilla. Z zespołu zachowały się domy robotnicze, dawna szkoła obecnie MOK, pałąc wraz z parkiem oraz pozostałości fabryki.

Rezydencja właścicieli fabryki posiada dwa piętra i mieszkalne poddasze. Szczególną uwagę należy zwrócić na sztukatorską dekorację szczytów pałacyku w postaci gryfów. Elewacja wykonana jest z białej i klinkierowej cegły, która harmonizuje z tynkowanymi na biało oprawami szerokich weneckich okien. Od frontu znajduje się parterowy wykusz, który podkreśla styl angielski obiektu. W rezydencji znajduje się oranżeria, którą pełni weranda wykonana z żeliwa połączonego ze szkłem. We wnętrzu na uwagę zasługują schody dębowe, które prowadzą na dalsze piętra oraz wykonana w ciemnym drewnie stolarka.

W czasie wojny polsko-bolszewickiej mieściły się tutaj sztaby wojskowe: 10 Dywizji Litewsko-Białoruskiej, która była dowodzona przez generała Jana Rządkowskiego, oraz 11 Dywizji Piechoty pod dowództwem pułkownika Bolesława Jaźwińskiego.

W 1925 r., po śmierci Alfreda Brigssa, pałacyk odziedziczyła rodzina Whiteheadów. W czasie okupacji niemieckiej rezydencja nie ucierpiała. Po zakończeniu II wojny światowej majątek został znacjonalizowany i przeznaczony na Zasadniczą Szkołę Zawodową Kinooperatorów, która istniała do 1977 r., a następnie Zespół Szkół Zawodowych. Od 1 września 1999 r. mieści się w nim Zespół Szkół nr 1 im. Jana Pawła II.

Zespół dworski w Jadowie (Gmina Jadów) – obecny wygląd zespołu ukształtował się w wyniku gruntownej przebudowy przeprowadzonej po 1860 r. przez rodzinę Kotarbińskich, która pozostawała właścicielem majątku do 1945 r. Po II wojnie światowej majątek został przejęty przez Skarb Państwa.

Centralnym elementem założenia jest parterowy, murowany dwór z użytkowym poddaszem, wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta i nakryty dachem naczółkowym. Bryłę budynku urozmaica ryzalit umieszczony w osi elewacji frontowej. Dwór zachował cechy charakterystyczne dla mazowieckiej architektury ziemiańskiej 2 poł. XIX w. Ostatni remont dworu przeprowadzono z pominięciem wskazań konserwatorskich – plastikowe okna, blaszane pokrycie dachu.

W skład zespołu wchodzą również zabytkowe zabudowania gospodarcze, w tym oficyna, spichlerz i obora, stanowiące świadectwo dawnej funkcji folwarcznej majątku. Historycznie założenie otaczał park krajobrazowy wraz ze stawami, z którego do dziś zachowały się fragmenty starodrzewu, układ komunikacyjny oraz zbiorniki wodne.

Zespół dworski związany jest z rodziną Kotarbińskich, która odegrała istotną rolę w życiu społecznym i kulturalnym regionu. W okresie międzywojennym w majątku mieszkał m.in. Miłosz Kotarbiński – malarz, poeta i działacz społeczny.

Park krajobrazowy w Krubkach-Górkach (Gmina Poświętne) z przełomu XVIII/XIX w., z dobrze zachowaną aleją grabową na głównej osi kompozycji oraz czytelnym układem kompozycyjnym parku, obecnie własność prywatna.

Zaadoptowane dwory i pałace pełnią funkcje publiczne np. dotychczas szkoła w pałacu w Woli Rasztowskiej, centrum konferencyjne w pałacu w Ślężanach, powiatowa instytucja kultury w Pałacu w Chrzęsnem, a także służą jako prywatne rezydencje. Zachowane parki z reguły to XIX-wieczne założenia krajobrazowe obecnie zachowane przeważnie w szczątkowej formie i mało czytelnym układem. Zbudowania folwarczne towarzyszące rezydencjom zachowały się w niewielkiej ilości.

Dobry klimat, lasy, bliskość Warszawy i dogodne z nią połączenie, sprzyjały budowie willi podmiejskich i domów letniskowych na Równinie Wołomińskiej. Atrakcyjne warunki przyciągały wielu znanych i wybitnych ludzi z kręgu artystów i naukowców warszawskich. Wspomnieć tu należy o grupie sławnych impresjonistów bywalców Chrzęsnego i Mokrej Wsi z Władysławem Podkowińskim na czele. Znany wówczas „dom nad łąkami" Wacława Nałkowskiego, rozsławiony w twórczości jego córki Zofii, gościł osobistości warszawskiej elity naukowej. Zamieszkiwali w nim geograf i publicysta Wacław Nałkowski z żoną

Anną. Tutaj dzieciństwo spędziły ich córki: Zofia Nałkowska (1884-1954), wybitna przedstawicielka XX-wiecznej prozy oraz Hanna Nałkowska (1888-1970), rzeźbiarka. Dom spełniał rolę salonu literackiego, do którego przyjeżdżali przyjaciele Wacława Nałkowskiego: pisarze, uczeni, przedstawiciele inteligencji warszawskiej. W 1937 r. z powodu trudnych warunków materialnych dom został sprzedany. Po II wojnie światowej w domu osiedlili się przypadkowi lokatorzy. Od 1992 r. utworzono tu Muzeum Wacława i Zofii Nałkowskich. Jest to drewniany nieduży dom zlokalizowany na niewielkim piaszczystym wzgórzu, na granicy między Wołominem a Kobyłką. Wyposażenie wnętrza nie zachowało się jednak twórcy muzeum postarali się odtworzyć „ducha epoki".

Warunki geograficzno-klimatyczne wpłynęły na opracowanie w 1912 r. projektu nowatorskiej inwestycji urbanistycznej „Ząbki – Miasto Ogród". Ta interesująca perspektywa przyciągnęła wielu nowych mieszkańców, w tym znanych artystów, pisarzy i wybitne osobistości ze stolicy. W znacznej części drewniana zabudowa letniskowo-wypoczynkowa miejscowości podwarszawskich w Wołominie, Zielonce, a także peryferyjnych terenów powiatu – głównie Urli, prezentuje ciekawe formy snycerskie. Pomimo ciągłego zagospodarowania wiele budynków znajduje się w złym lub bardzo złym stanie technicznym i wymaga niezwłocznie podjęcia prac konserwatorskich. Obecnie większość zabytkowych murowanych willi i dawnych domów letniskowych pozostaje w dyspozycji osób prywatnych, głównie jako domy mieszkalne. Obiekty te dominują w ewidencji zabytków Zielonki, Ząbek, Kobyłki, Klembowa i stanowią znaczną część ewidencji Wołomina, Urli. Historyczne mapy z początku XX w. wskazują, że funkcje rekreacyjne na regularnie wytyczonych działkach z zabudową letniskową, znajdowały się na terenach wokół Radzymina, głównie tzw. Letniska Radzymińskie i Letniska przy Rejentówce. Z uwagi na Zalew Zegrzyński, dorzecze Bugo-Narwi oraz duże kompleksy leśne, tereny te służyły do wypoczynku i rekreacji. Tradycja ta w szczególny sposób była modna na pocz. XX w., wówczas taki sposób spędzania wolnego czasu był traktowany w kategoriach luksusu, co pociągało za sobą wysoki standard zagospodarowania działek.

Znaczny zasób dziedzictwa kulturowego stanowi zabudowa mieszkalna, jednorodzinna i wielorodzinna z początków XX w. i okresu międzywojennego. Wiele budynków powstało wówczas na osiedlach przyfabrycznych, dla pracowników prężnie rozwijającego się przemysłu i handlu.

5.3.5. Kapliczki, figury przydrożne[4]

Kapliczki stanowią trwały element polskiego krajobrazu. Są znakiem wiary przodków, elementem ich kultury i wierności tradycji. Często są świadkami historii ziem, świadectwem szczególnych wydarzeń. Powstawały spontanicznie, jako przejaw zbiorowej lub prywatnej inicjatywy. Najstarsze były budowane z inicjatywy elit społecznych, dopiero później stały się domeną kultury chłopskiej. Są dziełami różnej jakości, poczynając od rutynowych warsztatów doby baroku, poprzez spontaniczne dzieła twórców ludowych, aż po wyroby współczesne. Ekstrawagancja współczesnych form kapliczek, wykorzystywanie tworzyw sztucznych, czy nieklasyczne łączenie kolorów to dzisiejsza sztuka ludowa. Należą do obiektów ruchomych, ale są połączone na stałe z gruntem, funkcjonując w otwartej przestrzeni.

Na terenie Powiatu Wołomińskiego zewidencjonowano ponad 1000 obiektów małej architektury sakralnej. Krzyże, kapliczki i figury są: na polach, łąkach, w lasach, przy drogach i na rozstajach dróg, w przydomowych ogródkach, w ścianach budynków mieszkalnych.

Krajobraz Powiatu Wołomińskiego jest zdecydowanie zdominowany przez krzyże drewniane i żelazne, kowalskiej, mistrzowskiej roboty, na kamiennych cokołach oraz podwójne krzyże choleryczne, które budowano w celu ochrony społeczności przed zarazą. Krzyże powstawały również na pamiątkę ważnych oraz tragicznych wydarzeń. Krzyże upamiętniają rok 1918 i 1920, ale wznoszą się również w miejscach męczeńskiej

[4] Święci w niebie i na ziemi...Mała architektura sakralna w gminach powiatu wołomińskiego, Fundacja Dziedzictwo Nadbużańskie, Opracowanie merytoryczne i fotografie: Agata Bochenek, Skład i opracowanie graficzne: Jakub Kłodkowski, Kuligów 2019

śmierci Polaków w latach II wojny światowej: w Międzylesiu w Gminie Poświętne, Arciechowie w Gminie Radzymin, Józefowie w gminie Strachówka, czy Sitnem w Gminie Jadów.

W wielu gminach powiatu są wiszące kapliczki nadrzewne. Są to najczęściej niewielkie, drewniane kapliczki z obrazem Matki Bożej Częstochowskiej lub Ostrobramskiej. Wysokie walory reprezentują kapliczki słupowe. Najwięcej jest kapliczek murowanych oraz w typie przeszklonej latarni. Uwagę przyciągają groty z figurą Matki Bożej, takie jak w Zalesiu (Gmina Tłuszcz), czy w Radzyminie.

Różne intencje przyświecały budowie kapliczek, ale bardzo często były to intencje błagalne z prośbą o liczne i zdrowe potomstwo. Gmina Klembów jest jedyną gminą w powiecie, w której zewidencjonowano więcej kapliczek niż krzyży. Napisy umieszczane na krzyżach/kapliczkach to nie tylko fundatorzy, ale także ich prośby i nadzieje, podziękowania, wielkie radości i ogromne dramaty. Często kapliczki były budowane w miejscach tragicznych zdarzeń, tak jak w Adampolu (Gmina Jadów), czy w tłuszczańskich Borkach, gdzie murowana kapliczka arkadowa przypomina o zdarzeniu sprzed 140 lat, a napis na tabliczce głosi: „NA PAMIĄTKĘ UTONIĘCIA DWÓCH SIOSTR EUFEMII I JÓZEFY PAGOWSKICH D 4 SIERPNIA 1879 R. PROSZĄ O WESTCHNIENIE DO BOGA”.

Pobożność ludowa obejmuje również figury świętych, którym od dawna przypisywano właściwości opiekuńcze i ochronne. Święci mieli być pośrednikami pomiędzy ludźmi a Panem Bogiem. Każdy święty był patronem odrębnej dziedziny życia lub grupy społecznej. I tak, patronowanie rolnikom przypadło w udziale świętym Rochowi, Izydorowi i Idziemu, dlatego ich wizerunki stawiane były na polach. Szlachta z kolei upodobała sobie Jana, Jerzego, Jakuba i Michała Archanioła, patronów rycerstwa. Na terenie powiatu wołomińskiego są także figury m.in. św. Antoniego, św. Franciszka, św. Floriana i św. Jana Pawła II. Zachowało się także wiele figur Chrystusa. Jednak najwięcej na tym terenie jest figur Matki Bożej, często ustawionych w pobliżu świątyń.

Najwięcej obiektów małej architektury sakralnej z terenu powiatu zostało wzniesionych w XIX w. Dwie kapliczki słupowe (w podwołomińskiej Czarnej i Miąsem w Gminie Tłuszcz) są znacznie starsze, pochodzą z XVIII w.

Na terenie Powiatu Wołomińskiego do rejestru zabytków wpisanych jest cztery obiekty małej architektury. Należą do nich trzy kapliczki oraz rzeźba sakralna, stanowiące świadectwo lokalnych tradycji religijnych, patriotycznych i społecznych oraz ważny element krajobrazu kulturowego regionu.

Gmina Klembów – kapliczka w Rasztowie (1890-1894) – murowana kapliczka przydrożna z końca XIX w., reprezentująca charakterystyczny dla Mazowsza typ niewielkiej architektury sakralnej. Stanowi jeden z nielicznych zachowanych przykładów tego rodzaju obiektów na terenie gminy**.** Dzięki aktywności mieszkańców w 2014 r. dokonano gruntownej konserwacji obiektu, który był w bardzo złym stanie technicznym i groził przewróceniem. W odrestaurowanym obiekcie zachowano jego walory zabytkowe i odtworzono elementy ozdobne, zgodnie z pierwowzorem z końca XIX w.

Gmina Tłuszcz – kapliczka przydrożna we Franciszkowie (1 poł. XX w.) – związana z historycznym układem osadniczym miejscowości. Obiekt zachował pierwotną funkcję oraz formę architektoniczną typową dla wiejskiego budownictwa sakralnego pierwszej połowy XX w.

Gmina Radzymin – rzeźba św. Jana Nepomucena przed kościołem pw. Przemienienia Pańskiego w Radzyminie (2 poł. XVIII w.) – barokowa figura św. Jana Nepomucena stanowi element historycznego wyposażenia otoczenia kościoła pw. Przemienienia Pańskiego. Jest jednym z najstarszych zachowanych zabytków rzeźby sakralnej na terenie powiatu.

Gmina Wołomin – Czarna – kapliczka przydrożna z figura Św. Rocha (XVIII w.) – kapliczka kolumnowa z drewnianą figurą św. Rocha., na terenie pozostałości zespołu dworskiego.

5.3.6. Pomniki i miejsca pamięci

Szczególne miejsce w krajobrazie kulturowym Powiatu Wołomińskiego zajmują pomniki, miejsca pamięci oraz mogiły wojenne związane z najważniejszymi wydarzeniami historycznymi regionu i kraju. Stanowią one istotny element dziedzictwa kulturowego oraz materialny wyraz pamięci zbiorowej mieszkańców o wydarzeniach, postaciach i ofiarach walk o niepodległość Polski.

Na terenie powiatu znajdują się liczne miejsca pamięci narodowej wpisane do rejestru zabytków ruchomych i nieruchomych, w tym zbiorowe mogiły żołnierskie, cmentarze wojenne, pomniki oraz tablice pamiątkowe. Obiekty te zlokalizowane są zarówno na cmentarzach parafialnych i wojennych, jak również w przestrzeni publicznej miast i miejscowości powiatu. Szczególne znaczenie posiadają miejsca związane z Bitwą Warszawską 1920 r., określaną mianem „Cudu nad Wisłą". Najważniejsze z nich znajdują się przede wszystkim na terenie Gminy Radzymin – cmentarz wojenny oraz w Ossowie leżącym na pograniczu Gminy Wołomin oraz Gminy Zielonka, gdzie zachowały się cmentarze wojenne, mogiły żołnierzy oraz liczne formy upamiętnienia wydarzeń wojny polsko-bolszewickiej.

Istotnym elementem lokalnego dziedzictwa są również pomniki i tablice poświęcone ofiarom II wojny światowej, żołnierzom Armii Krajowej, uczestnikom walk niepodległościowych oraz osobom zasłużonym dla regionu. Na terenie Powiatu Wołomińskiego znajduje się ponad 60 różnego rodzaju obiektów memorialnych, dokumentujących historię regionu i aktywność jego mieszkańców na przestrzeni dziejów.

Pomniki i miejsca pamięci posiadają przede wszystkim wartość historyczną, symboliczną i społeczną. Stanowią świadectwo lokalnej tożsamości, patriotyzmu oraz potrzeby zachowania pamięci o wydarzeniach i postaciach ważnych dla społeczności lokalnej. Część z tych obiektów reprezentuje również wysokie walory artystyczne i rzemieślnicze, będąc przykładami lokalnej sztuki kamieniarskiej, rzeźbiarskiej i architektury memorialnej.

Do rejestru zabytków wpisane są dwa pomniki, kapliczka oraz mogiła zbiorowa:

- **pomnik dr. Karola Rychlińskiego w Ząbkach (1932 r.)** (Gmina Ząbki) – poświęcony dr. Karolowi Rychlińskiemu – lekarzowi, społecznikowi i działaczowi samorządowemu zasłużonemu dla mieszkańców Ząbek;
- **pomnik Tadeusza Kościuszki w Radzyminie (1920 r.)** (Gmina Radzymin) – wzniesiony dla upamiętnienia Tadeusza Kościuszki, bohatera narodowego i przywódcy insurekcji kościuszkowskiej;
- **mogiła zbiorowa żołnierzy AK Powstańczych Oddziałów Specjalnych „Jerzyki" oraz grób Nieznanego Żołnierza w Leśniakowiźnie** (Gmina Wołomin) – miejsce pamięci narodowej zlokalizowane na cmentarzu parafialnym przy kościele pw. Matki Bożej Częstochowskiej. Upamiętnia żołnierzy Armii Krajowej Powstańczych Oddziałów Specjalnych „Jerzyki", poległych podczas II wojny światowej, oraz bezimienne ofiary walk o niepodległość Polski;
- **kapliczka w m. Michałów - Kolonia Orzesznik** (Gmina Klembów) – poświęcona pamięci powstańców styczniowych (pomnik), l. 20 XX w., wzniesiona w miejscu walk powstańczych, zbudowana na planie kwadratu w formie miniatury kościoła.

Zachowanie pomników i miejsc pamięci w przestrzeni publicznej ma istotne znaczenie dla ochrony dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego. Obiekty te pełnią ważną funkcję edukacyjną i społeczną, sprzyjają budowaniu świadomości historycznej mieszkańców oraz utrwalaniu pamięci o wydarzeniach i osobach związanych z historią regionu.

5.3.7. Zabytki archeologiczne

Zgodnie z art. 3 pkt. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytkiem archeologicznym jest zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Przedmiotem ochrony są zatem nie tylko poszczególne wytwory człowieka, ale i ich kulturowy kontekst – razem tworzą integralną całość, w terminologii naukowej zwaną stanowiskiem archeologicznym. Wydzielony wytwór określa się natomiast mianem artefaktu. Stanowiskiem archeologicznym jest obszar występowania archeologicznych zabytków nieruchomych i ruchomych jako spójnej całości, zaś artefaktem jest wydzielony, indywidualny zabytek ruchomy, np. pozyskany w trakcie badań archeologicznych. Wzajemne powiązanie przestrzenne poszczególnych nieruchomych i ruchomych części stanowiska archeologicznego stanowi właściwą, oryginalną i niepowtarzalną substancję zabytku archeologicznego.

Pierwsze osadnictwo na terenie powiatu wołomińskiego miało miejsce w widłach Wisły i Narwi w IV w. p.n.e. Osiadała tu ludność pucharów lejkowatych (nazwa pochodzi od kształtu naczyń), która odegrała ważną rolę w upowszechnianiu zdobyczy neolitycznych. Stanowiska tej kultury znajdują się w Arciechowie, Borkach, Dobczynie, Grabiach Starych, Klembowie, Kołakowie, Nadmie, Emilianowie, Radzyminie, gdzie znaleziono naczynia ceramiczne, broń i puchary lejkowe. Z czasem do tej kultury dołączały lub wypierały ją nowe m.in. kultura amfor kulistych, kultura ceramiki sznurkowej (typowy ornament z odcisku sznura), których wiele stanowisk znajduje się w międzyrzeczu Wisły i Bugu, w tym w Grabie Nowe, Klembów, Michałów, Pasek Stary, Ostrówek, Rżyska, Tuł, Wołomin, Wólka Kozłowska, Ząbki. W tym rejonie na przestrzeni wieków wystąpiła mozaika różnorodnych ludów i kultur, przechodząc od epoki narzędzi krzemiennych, poprzez kościane do epoki brązu. Epoka brązu przyniosła duży postęp w budownictwie i innych dziedzinach wytwórczości, jednak przez długi czas teren środkowo-wschodniego Mazowsza pozostawał na uboczu tych oddziaływań kulturowych. Dopiero kultura łużycka (zwana też prasłowiańską), która pojawiła się między XI a X w p.n.e, przyniosła wyraźniejszy postęp i jej twórców uważa się za przodków Słowian. Od około 700 lat p.n.e rozpoczęła się na terenach Polski epoka żelaza. Cztery wieki poprzedzające naszą erę były okresem wielkich przeobrażeń gospodarczych i politycznych, zaistniałych za sprawa plemion celtyckich, germańskich i rzymskich. Mazowsze zaczęło ulegać tym wpływom w II wieku p.n.e. Na terenie powiatu wołomińskiego znajdują się znaleziska z początków naszej ery, które wskazują na oddziaływanie Imperium Rzymskiego na życie ówczesnych ludów naszego terenu. Zlokalizowano je m.in. w Arciechowie, Borkach, Dąbrowie, Dybowie, Starym Grabiu, Klembowie, Kobyłce, Kuligowie, Maciołkach, Markach, Ostrówku, Załubicach, Zielonce. Do najciekawszych należą cmentarzyska z II-III w n.e.

Archeologiczne relikty osadnicze to zachowane w ziemi pozostałości dawnych obozowisk, osad, cmentarzysk. Tereny powiatu wołomińskiego objęte zostały badaniami archeologicznymi: częściowo w okresie międzywojennym, następnie kompleksowo w latach 90-tych XX w. Krajowa Ewidencja Zabytków Archeologicznych gromadzona przez KOBiDZ powstała w formie Archeologicznych Zdjęć Polski (AZP). Dokumentacja ta powstała w wyniku systemowych badań, którymi objęto teren całej Polski.

Wśród gmin Powiatu Wołomińskiego, pod względem ilości zarejestrowanych stanowisk dominuje gmina Radzymin. Znaleziska reprezentują osadnictwo osad starszej epoki kamienia tj. ok. 9000 lat p.n.e. po okres średniowieczny i nowożytny XV-XVII w. Najwyższą wartość posiada zespół 21 kurhanów ziemnych we wsi Arciechów. Jest to jedyny na terenie gminy i powiatu obiekt o własnej formie krajobrazowej, wpisany do rejestru zabytków, jako zespół kopców ziemnych wraz ze strefą ochronną. Stanowisko jest starożytnym cmentarzyskiem z I-IV w naszej ery. Ze względu na atrakcyjność i walory poznawcze wskazane jest dokładne przebadanie, zabezpieczenie, wyeksponowanie i udostępnienie obiektu zwiedzającym.

Na terenie Powiatu Wołomińskiego nie znaleziono śladów grodów wczesnośredniowiecznych, choć niektóre znaleziska nie wykluczają ich istnienia. Znaczna część stanowisk i wykopalisk archeologicznych znajduje się w miejscach, gdzie biegły drogi i szlaki handlowe. Szczególnie uczęszczanym, wiodącym przez

ziemie naszego regionu był szlak ze Starego Bródna na Ruś Kijowską. Wczesny okres średniowiecza kończy pradzieje, dalej zaczyna się historia, której badanie przybliża poznawanie przeszłości.

Na terenie powiatu wołomińskiego znajduje się 7272 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych, w tym 3 stanowiska wpisane są do rejestru zabytków: dwa cmentarzyska w Arciechowie (Gmina Radzymin) oraz pozostałości XVI-wiecznego założenia obronno-rezydencjonalnego w Zawiszynie (Gmina Jadów).

Stanowiska archeologiczne, jako zabytki nieruchome powinny być ujęte w gminnych ewidencjach zabytków.

Zgodnie z art. 7 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru objęte są ścisłą ochroną konserwatorską. Zabrania się prowadzenia jakichkolwiek robót budowlanych, przemysłowych czy porządkowych bez uprzedniego uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Choć program AZP został zakończony, planowana jest jego kontynuacja pod nazwą AZP+, prowadzona przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Celem tej inicjatywy będzie ponowna weryfikacja istniejących stanowisk oraz identyfikacja nowych śladów działalności człowieka – zwłaszcza podczas prowadzonych prac ziemnych lub przypadkowych odkryć.

Ochroną konserwatorską powinny być objęte również historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne – nawet jeśli nie są one ujęte bezpośrednio w ewidencji zabytków archeologicznych. Zgodnie z art. 6 ust. 1 pkt 3 lit. a ww. ustawy, takie obszary – jako pozostałości terenowe historycznego osadnictwa – spełniają kryteria zabytku archeologicznego. W związku z tym wszelkie inwestycje planowane na terenach historycznych miast i wsi (zwłaszcza o metryce średniowiecznej lub nowożytnej) powinny być poprzedzone niezbędnymi badaniami archeologicznymi.

Zgodnie z art. 31 ustawy o ochronie zabytków, prowadzenie jakiejkolwiek działalności inwestycyjnej na obszarze stanowisk archeologicznych wymaga uzyskania pozwolenia właściwego organu ochrony zabytków oraz zapewnienia nadzoru archeologicznego w zakresie wyznaczonym przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W sytuacji, gdy teren stanowiska archeologicznego – zwłaszcza o wyraźnej formie terenowej – znajduje się w granicach miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, dopuszczającego jego zainwestowanie, należy dążyć do zmiany zapisów planu w sposób ograniczający ryzyko zniszczenia zabytku. Szczególną ochroną powinny być objęte stanowiska terenowe, z których należy usuwać wszelkie funkcje kolidujące z ochroną substancji zabytkowej.

Ważnym obowiązkiem wynikającym z art. 33 ust. 1 ustawy jest zgłoszenie każdego przypadkowego odkrycia przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest on zabytkiem archeologicznym. Obowiązkiem znalazcy jest nie tylko zabezpieczenie znaleziska i oznaczenie miejsca, ale również niezwłoczne powiadomienie wojewódzkiego konserwatora zabytków lub – jeśli to niemożliwe – odpowiedniego wójta, burmistrza lub prezydenta miasta.

W przypadku stanowisk zlokalizowanych na terenach leśnych, istotnym zagrożeniem są głęboko sięgające systemy korzeniowe dużych drzew, które mogą uszkadzać nawarstwienia kulturowe oraz zabytki ruchome. Z tego względu należy opracować zasady prowadzenia gospodarki leśnej z uwzględnieniem potrzeby ochrony dziedzictwa archeologicznego.

W sytuacjach kolizji inwestycji ze stanowiskami archeologicznymi, konieczne jest uwzględnienie w dokumentacji zapisów umożliwiających przeprowadzenie ratowniczych badań archeologicznych oraz uzyskanie stosownych zezwoleń od wojewódzkiego konserwatora zabytków.

5.3.8. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

Na terenie Powiatu Wołomińskiego znajdują się obiekty zabytkowe o szczególnym znaczeniu historycznym, artystycznym i kulturowym, stanowiące najcenniejsze elementy dziedzictwa regionu. Do obiektów tych należą przede wszystkim historyczne zespoły rezydencjonalne, zabytki sakralne, miejsca związane z wydarzeniami Bitwy Warszawskiej 1920 r. oraz obiekty użyteczności publicznej i architektury przemysłowej. Ich wartość wynika zarówno z wysokiej klasy architektury, jak i znaczenia dla historii Mazowsza oraz całego kraju.

Szczególne miejsce w krajobrazie kulturowym Powiatu Wołomińskiego zajmują zespoły pałacowo-parkowe i dworsko-folwarczne. Do najcenniejszych należy XVII-wieczny pałac w Chrzęsnem na terenie Gminy Tłuszcz, będący jednym z najstarszych zachowanych obiektów rezydencjonalnych w regionie. Wysokie wartości historyczne i architektoniczne posiada także pałac w Woli Rasztowskiej w Gminie Klembów, którego początki sięgają XVIII w., a obecny wygląd związany jest z odbudową po II wojnie światowej. Istotną wartość posiadają także klasycystyczny kościół parafialny w Klembowie z 1 połowy XIX w. ufundowany przez gen. Franciszka Żymirskiego, neogotyckie kościoły parafialne: w Postoliskach, w Dąbrówce, w Jadowie zaprojektowany przez Józefa Dziekońskiego.

Wyjątkową wartość dla dziedzictwa Powiatu Wołomińskiego posiadają zabytki sakralne reprezentujące różne style architektoniczne i okresy historyczne. Do najcenniejszych należy późnobarokowy kościół pw. Świętej Trójcy w Kobyłce, będący jednym z najwybitniejszych przykładów architektury sakralnej XVIII w. na Mazowszu. Szczególne znaczenie posiada również kolegiata pw. Przemienienia Pańskiego w Radzyminie z lat 1773-1780, stanowiąca ważny element historycznego układu miasta. Istotną wartość posiadają także neogotycki kościół parafialny oraz drewniana plebania w Dąbrówce, kościół w Jadowie zaprojektowany przez Józefa Dziekońskiego oraz kościół parafialny w Klembowie z pierwszej połowy XIX w.

Do obiektów o najwyższym znaczeniu historycznym należą miejsca związane z Bitwą Warszawską 1920 roku, określaną mianem „Cudu nad Wisłą". Szczególną rolę odgrywają Ossów i Radzymin – miejsca najważniejszych walk wojny polsko-bolszewickiej. Zachowane cmentarze wojenne, mogiły żołnierskie, pomniki i miejsca pamięci stanowią wyjątkowe świadectwo wydarzeń mających przełomowe znaczenie dla historii Polski i Europy.

Ważną grupę zabytków stanowią także obiekty użyteczności publicznej oraz architektury przemysłowej. Na szczególne wyróżnienie zasługuje dawny szpital wojskowy w Radzyminie, później siedziba starostwa i internatu, zaprojektowany około 1830 r. przez Henryka Marconiego. Cennym przykładem architektury klasycystycznej jest również dawny Instytut Nauczycieli Elementarnych w Radzyminie projektu Antonio Corazziego z lat 1843-1844, obecnie siedziba liceum ogólnokształcącego. Istotne znaczenie dla historii przemysłowej regionu posiada zespół zabudowań dawnej fabryki Briggsów w Markach wraz z osiedlem robotniczym, będący unikatowym przykładem XIX-wiecznej architektury przemysłowej i mieszkaniowej.

Do wartościowych obiektów należy także dawny budynek Schroniska dla Nauczycielek w Zielonce z początku XX w., zaprojektowany przez Stefana Szyllera – jednego z najwybitniejszych polskich architektów przełomu XIX i XX w. Obiekt ten należący do Powiatu Wołomińskiego obecnie pełni funkcję Domu Pomocy Społecznej. Stanowi on cenny przykład architektury użyteczności publicznej związanej z rozwojem podwarszawskich miejscowości letniskowych.

Najcenniejsze zabytki Powiatu Wołomińskiego posiadają ponadlokalne znaczenie historyczne, naukowe i artystyczne. Stanowią one podstawowy element tożsamości kulturowej regionu oraz ważny potencjał dla rozwoju edukacji, turystyki kulturowej i działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

5.4. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne obejmuje żywe przejawy kultury przekazywane z pokolenia na pokolenie – tradycje, zwyczaje, wiedzę, umiejętności oraz formy ekspresji stanowiące ważny element tożsamości lokalnych społeczności. To właśnie ono buduje poczucie wspólnoty, wzmacnia więzi społeczne i pozwala zachować ciągłość kulturową regionu. Niematerialne dziedzictwo kulturowe obejmuje m.in. tradycje i przekazy ustne, język jako nośnik pamięci i tożsamości, widowiska i obrzędy, zwyczaje świąteczne, wiedzę dotyczącą przyrody i wszechświata, a także umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem i rękodziełem.

Szczególne znaczenie dla ochrony tej sfery dziedzictwa miało przyjęcie Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r., która zwróciła uwagę na konieczność zachowania praktyk, wyobrażeń, przekazów, wiedzy i umiejętności, a także związanych z nimi przedmiotów i przestrzeni kulturowych. Kluczową formą ochrony dziedzictwa niematerialnego pozostaje jego przekazywanie kolejnym pokoleniom oraz utrwalanie w świadomości społecznej. Istotną rolę odgrywają w tym zakresie działania realizowane zarówno na poziomie krajowym, regionalnym, jak i lokalnym, w tym aktywność samorządów, instytucji kultury, organizacji społecznych i lokalnych depozytariuszy tradycji.

Powiat Wołomiński położony jest na obszarze Mazowsza bliższego – krainy etnograficznej o wielowiekowych tradycjach osadniczych i silnych związkach z Warszawą. Bliskość stolicy oraz intensywne procesy urbanizacyjne i cywilizacyjne sprawiły, że wiele dawnych odrębności kulturowych stopniowo zanikało lub ulegało przekształceniom. Jednocześnie obszar ten pozostaje miejscem przenikania tradycji wiejskiej i miejskiej, co znajduje odzwierciedlenie w lokalnych zwyczajach, obrzędowości i pamięci historycznej mieszkańców.

Wyjątkowe miejsce w dziedzictwie niematerialnym powiatu zajmuje pamięć o wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. oraz Bitwie Warszawskiej, określanej mianem „Cudu nad Wisłą". Szczególne znaczenie mają Radzymin i Ossów – miejsca głównych walk, w których corocznie odbywają się uroczystości patriotyczne i religijne związane z obchodami rocznicy wydarzeń sierpnia 1920 r. Obchody te, organizowane przede wszystkim 15 sierpnia, stanowią ważny element lokalnej tradycji i pamięci zbiorowej mieszkańców regionu. Pielęgnowanie pamięci historycznej poprzez ceremonie rocznicowe, rekonstrukcje historyczne, wydarzenia edukacyjne oraz działalność organizacji społecznych i instytucji kultury wzmacnia lokalną tożsamość i buduje więź mieszkańców z historią miejsca.

Materialne ślady tych wydarzeń – cmentarze wojenne, kaplice, krzyże przydrożne czy tablice pamiątkowe – współtworzą krajobraz kulturowy powiatu. Szczególną formą ochrony tego dziedzictwa stało się utworzenie Parku Kulturowego „Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 r.", będącego pierwszym parkiem kulturowym na Mazowszu. Z czasem obszar parku uległ znacznemu zmniejszeniu, a park kulturowy, jako forma ochrony konserwatorskiej, nie przyniosła zakładanych rezultatów.

Dziedzictwo niematerialne Ziemi Wołomińskiej tworzą również miejscowe zwyczaje i obyczaje ludowe, których geneza związana jest z historycznym podziałem wsi na królewskie, folwarczne, drobnoszlacheckie i chłopskie. Ukształtowane na przestrzeni wieków wzorce kulturowe zachowały się częściowo do dziś, mimo postępujących przemian społecznych i cywilizacyjnych. Istotnym elementem lokalnej kultury był strój ludowy, w tym charakterystyczny dla tego obszaru strój radzymiński, który wykształcił się w 2 połowie XIX w. Ubiór odzwierciedlał przynależność społeczną, status materialny oraz stan cywilny mieszkańców.

Cykl życia społeczności lokalnych wyznaczały dawniej obrzędy i zwyczaje związane z kalendarzem liturgicznym i rytmem prac gospodarskich. Szczególne znaczenie miały obchody adwentu, Bożego Narodzenia, Trzech Króli, zapustów, Wielkiego Postu, Wielkiego Tygodnia oraz Wielkanocy. Towarzyszyły im liczne praktyki religijne i rodzinne, pieśni, obrzędy oraz lokalne zwyczaje przekazywane w ramach tradycji rodzinnych i sąsiedzkich. Współcześnie elementy dawnej kultury ludowej są chronione i popularyzowane przez stowarzyszenia regionalne, koła gospodyń wiejskich, zespoły folklorystyczne, parafie oraz instytucje kultury działające na terenie powiatu.

Istotnym elementem współczesnej tożsamości kulturowej powiatu wołomińskiego pozostaje kultura ludowa rozumiana jako nośnik wspólnych wartości, wzorców estetycznych i społecznych oraz pamięci o lokalnych tradycjach. Współczesne przemiany cywilizacyjne, rozwój mediów oraz postępujące zacieranie różnic pomiędzy miastem a wsią wpływają na proces stopniowej unifikacji kulturowej. Równocześnie obserwuje się rosnącą potrzebę pielęgnowania lokalnej odrębności, poszukiwania własnych korzeni i wzmacniania regionalnej tożsamości kulturowej. Zjawisko to przejawia się m.in. w rozwoju inicjatyw społecznych, wydarzeń historycznych i folklorystycznych, działalności regionalistów oraz wzroście zainteresowania historią lokalną i tradycją. Realizatorami tych tradycji sa głównie Koła Gospodyń Wiejskich, których jest na terenie powiatu około 60 oraz lokalne stowarzyszenia i instytucje kultury.

• **KULTURA**

Działalność kulturalna na terenie powiatu wołomińskiego realizowana jest przez samorządy lokalne, instytucje kultury, organizacje społeczne, fundacje oraz liczne stowarzyszenia regionalne. Powiat wspiera inicjatywy służące ochronie i popularyzacji dziedzictwa kulturowego, integracji społeczności lokalnych oraz rozwojowi aktywności artystycznej i edukacyjnej mieszkańców. Istotną rolę odgrywają w tym zakresie domy i centra kultury, biblioteki, muzea, izby pamięci, skanseny oraz lokalne ośrodki informacji turystycznej funkcjonujące na obszarze poszczególnych gmin.

Na terenie powiatu działają liczne podmioty zajmujące się ochroną i promocją lokalnego dziedzictwa kulturowego, w tym instytucje muzealne i regionalne dokumentujące historię regionu, tradycje ludowe oraz wydarzenia związane z Bitwą Warszawską 1920 r. Ważnym elementem życia społecznego są także koła gospodyń wiejskich, zespoły folklorystyczne oraz grupy artystyczne, które kultywują lokalne tradycje, obrzędy i muzykę ludową. Szczególne znaczenie mają inicjatywy związane z upamiętnianiem historii regionu, zwłaszcza wydarzeń wojny polsko-bolszewickiej, a także działalność edukacyjna i wystawiennicza prowadzona przez lokalne instytucje kultury.

Istotnym elementem życia kulturalnego powiatu są wydarzenia o charakterze historycznym, patriotycznym, folklorystycznym i artystycznym. Wśród organizowanych cyklicznie przedsięwzięć znajdują się m.in. obchody rocznicowe związane z Bitwą Warszawską 1920 r., festiwale muzyczne i teatralne, przeglądy twórczości ludowej, plenery artystyczne, konkursy literackie i muzyczne, wydarzenia plenerowe, pikniki rodzinne, dożynki i uroczystości o charakterze religijnym, regionalnym raz wydarzenia poświęcone słynnym postaciom związanym z Ziemią Wołomińską. Wydarzenia te pełnią ważną funkcję integracyjną, edukacyjną i promocyjną, wzmacniając lokalną tożsamość oraz poczucie wspólnoty mieszkańców.

Szczególną rolę w krajobrazie kulturowym powiatu odgrywają przedsięwzięcia związane z postacią Cypriana Kamila Norwida oraz tradycją patriotyczną regionu. Organizowane są konkursy, spotkania, wydarzenia edukacyjne i artystyczne popularyzujące dorobek poety oraz historię Mazowsza. Duże znaczenie mają również wydarzenia rekonstrukcyjne i widowiska historyczne związane z Bitwą Warszawską, które przyciągają uczestników z całego kraju i stanowią ważny element promocji dziedzictwa historycznego powiatu.

W ostatnim czasie otwarte zostały dwa muzea poświęcone Bitwie Warszawskiej 1920 roku – w Radzyminie – oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie i w Ossowie- filia Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Ważnym elementem aktywności społeczno-kulturalnej są organizacje pozarządowe i stowarzyszenia działające na rzecz ochrony lokalnego dziedzictwa, rozwoju turystyki kulturowej oraz promocji historii i tradycji regionu. Funkcjonujące na terenie powiatu organizacje angażują się w działalność edukacyjną, wydawniczą, popularyzatorską i społeczną, współpracując z samorządami oraz instytucjami kultury. Ich działalność sprzyja zachowaniu lokalnej tożsamości oraz aktywizacji społeczności lokalnych wokół wspólnego dziedzictwa kulturowego.

• POSTACIE HISTORYCZNE ZWIĄZANE Z POWIATEM WOŁOMIŃSKIM

Istotnym elementem dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego są postacie historyczne, społeczne, religijne, naukowe i artystyczne związane z poszczególnymi gminami regionu. Ich działalność oraz dorobek współtworzą tożsamość kulturową powiatu i stanowią ważny element pamięci historycznej mieszkańców. Związki wybitnych osób z tym obszarem podkreślają znaczenie Powiatu Wołomińskiego jako miejsca o bogatych tradycjach patriotycznych, intelektualnych i artystycznych.

Szczególne miejsce w historii regionu zajmuje Cyprian Kamil Norwid – jeden z najwybitniejszych polskich poetów i myślicieli XIX w., związany z Gminą Dąbrówka oraz Gminą Strachówka. Na terenie powiatu znajdują się miejsca związane z jego rodziną i dzieciństwem, które do dziś stanowią ważny element lokalnego dziedzictwa kulturowego i literackiego. Z Powiatem Wołomińskim związane były również inne wybitne postacie literatury i kultury, m.in. Maria Konopnicka, Stefan Żeromski, Zofia Nałkowska czy Isaac Bashevis Singer – laureat Literackiej Nagrody Nobla.

Znaczące miejsce w dziejach Powiatu Wołomińskiego zajmują również osoby związane z walką o niepodległość Polski, działalnością patriotyczną i wojskową. Region ten był miejscem życia i działalności wielu uczestników powstań narodowych, żołnierzy Wojska Polskiego oraz działaczy niepodległościowych. Wśród nich wymienić należy m.in. generała Gustawa Orlicz-Dreszera, bohaterów Bitwy Warszawskiej 1920 r. – Stefana Pogonowskiego i Stefana Waltera, a także żołnierzy Armii Krajowej i uczestników działań konspiracyjnych podczas II wojny światowej. Pamięć o ich działalności jest nadal żywa i znajduje odzwierciedlenie w lokalnych uroczystościach patriotycznych oraz miejscach pamięci narodowej.

Ważną część dziedzictwa regionu tworzą również osoby duchowne i działacze religijni związani z Powiatem Wołomińskim. Na szczególne podkreślenie zasługują św. Faustyna Kowalska, związana z Ostrówkiem w Gminie Klembów, oraz bł. ks. Jerzy Popiełuszko, którego działalność duszpasterska związana była m.in. z Gminą Ząbki i Gminą Strachówka. Istotną rolę odegrali również duchowni zaangażowani w działalność edukacyjną i patriotyczną, w tym ks. Michał Woźniak – beatyfikowany w gronie 108 Męczenników II wojny światowej, ks. Sylwester Zych – ofiara systemu kpomunistycznego , zamordowany 11 lipca 1989 roku..

Powiat Wołomiński był także miejscem działalności wybitnych przedstawicieli nauki, sztuki i kultury. Z regionem związani byli m.in. językoznawca Jan Baudouin de Courtenay, filozof Tadeusz Kotarbiński, psycholog Julian Ochorowicz, geograf Wacław Nałkowski, malarz Władysław Podkowiński czy litewski kompozytor i malarz Mikołaj Konstanty Čiurlionis. Ich działalność naukowa i artystyczna miała znaczący wpływ na rozwój polskiej i europejskiej kultury oraz nauki.

Współczesne dziedzictwo Powiatu Wołomińskiego współtworzą także osoby związane ze sportem, kulturą popularną oraz działalnością społeczną. Wśród nich znajdują się m.in. wybitna koszykarka Małgorzata Dydek, artyści, reżyserzy, muzycy oraz lokalni działacze społeczni i samorządowi. Ich dorobek stanowi ważny element współczesnej tożsamości regionu oraz buduje więź mieszkańców z miejscem zamieszkania i jego historią.

Bogactwo postaci historycznych związanych z Powiatem Wołomińskim świadczy o znaczącej roli regionu w historii Mazowsza i Polski. Pamięć o osobach zasłużonych dla nauki, kultury, religii, działalności społecznej i walk o niepodległość stanowi istotny element ochrony dziedzictwa kulturowego oraz budowania lokalnej tożsamości.

• **TURYSTYKA**

Powiat Wołomiński posiada korzystne warunki do rozwoju turystyki kulturowej, aktywnej i przyrodniczej. O atrakcyjności turystycznej obszaru decydują zarówno walory historyczne i kulturowe, jak również cenne zasoby przyrodnicze, rozległe kompleksy leśne, doliny rzeczne oraz dobrze rozwinięta sieć szlaków turystycznych. Istotnym atutem powiatu jest jego położenie w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy, co sprzyja rozwojowi turystyki weekendowej i rekreacyjnej.

Na terenie Powiatu Wołomińskiego funkcjonują liczne szlaki rowerowe prowadzące przez miejsca o szczególnych walorach historycznych i przyrodniczych. Szczególne znaczenie mają trasy związane z wydarzeniami Bitwy Warszawskiej 1920 r., przebiegające przez Radzymin, Ossów, Zielonkę i Kobyłkę. Szlaki te umożliwiają poznawanie miejsc pamięci narodowej, cmentarzy wojennych, fortyfikacji oraz obiektów związanych z historią walk o niepodległość Polski. Istotną część infrastruktury turystycznej stanowią także lokalne trasy rekreacyjne przebiegające przez tereny leśne, rezerwaty przyrody oraz obszary o wysokich walorach krajobrazowych, m.in. w rejonie Marek, Zielonki i Tłuszcza.

Ważnym elementem oferty turystycznej powiatu są również piesze szlaki krajoznawcze i przyrodnicze. Przebiegają one przez obszary cenne przyrodniczo, w tym rezerwaty przyrody, wydmy śródlądowe, torfowiska oraz kompleksy leśne Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Trasy te łączą walory przyrodnicze z miejscami o istotnym znaczeniu historycznym i kulturowym. Szczególną rolę odgrywają szlaki prowadzące przez tereny związane z Bitwą Warszawską 1920 roku, Powstaniem Kościuszkowskim oraz miejscami pamięci narodowej z okresu II wojny światowej.

Na obszarze Powiatu Wołomińskiego rozwija się również turystyka wodna. Organizowane są spływy kajakowe rzekami Bug, Narew i Rządza oraz na Jeziorze Zegrzyńskim. Trasy wodne przebiegają przez obszary o wysokich walorach krajobrazowych i przyrodniczych, umożliwiając aktywny wypoczynek oraz kontakt z naturalnym środowiskiem dolin rzecznych i terenów leśnych. Zróżnicowany charakter szlaków pozwala na korzystanie z nich zarówno osobom początkującym, jak i bardziej doświadczonym uczestnikom turystyki kajakowej.

Istotnym elementem rozwoju turystyki w Powiecie Wołomińskim jest wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego i historycznego regionu. Szczególną rolę odgrywają miejsca związane z Bitwą Warszawską 1920 r., zabytki sakralne, obiekty architektury rezydencjonalnej i dworskiej, lokalne muzea oraz miejsca związane z wybitnymi postaciami kultury i historii. Rozwój turystyki kulturowej i edukacyjnej stanowi ważny kierunek działań służących promocji regionu oraz ochronie jego dziedzictwa kulturowego.

5.4.1. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie Powiatu Wołomińskiego funkcjonują instytucje muzealne, izby pamięci, galerie oraz ośrodki dokumentacyjne gromadzące zabytki i pamiątki związane z historią regionu, kulturą ludową oraz dziedzictwem patriotycznym. Placówki te pełnią ważną funkcję w zakresie ochrony, dokumentowania i popularyzacji lokalnego dziedzictwa kulturowego, a także prowadzą działalność edukacyjną i wystawienniczą.

Na obszarze Gminy Wołomin działa Muzeum Bitwy Warszawskiej 1920 w Ossowie muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich tzw. „Dom nad Łąkami", prezentujące dorobek rodziny Nałkowskich oraz historię środowiska inteligenckiego przełomu XIX i XX w. Istotną rolę odgrywa również Powiatowe Centrum Kultury „Fabryczka" w Wołominie, prowadzące działalność wystawienniczą, edukacyjną i regionalistyczną. Na terenie Gminy Wołomin funkcjonują także: Izba Muzealna Wodiczków otaz Muzeum Stolarki w Wołominie działające w formule wirtualnej.

Szczególne znaczenie dla ochrony dziedzictwa historycznego posiadają placówki związane z Bitwą Warszawską 1920 roku, wspominane wyżej Muzeum w Ossowie oraz Muzeum Bitwy Warszawskiej 1920 roku w Radzyminie.

Na obszarze Gminy Kobyłka znajduje się również Muzeum Oręża i Techniki Użytkowej, gromadzące eksponaty związane z historią wojskowości i techniki. W Gminie Zielonka funkcjonuje Muzeum Zielonki, dokumentujące historię miejscowości i jej mieszkańców. Z kolei na terenie Gminy Tłuszcz działalność prowadzi Społeczne Muzeum Ziemi Tłuszczańskiej, zajmujące się ochroną i popularyzacją historii regionu oraz lokalnych tradycji. Prężnie działa również Muzeum Regionu Jadów prowadzone przez Jadowskie Stowarzyszenie Historyczne.

Szczególnym miejscem jest odrestaurowany Pałac w Chrzęsnem – miejsce gromadzenia pamiątek, głównie związanych z byłymi właścicielami i bywalcami salonu artystycznego, ale też centrum kultury wyższej na terenie Powiatu Wołomińskiego.

Ważnym elementem ochrony dziedzictwa kulturowego jest także działalność skansenów i placówek prezentujących kulturę ludową. Na terenie Gminy Dąbrówka funkcjonuje Skansen w Kuligowie, prezentujący tradycyjne budownictwo i kulturę materialną regionu nadbużańskiego. Placówka ta odgrywa istotną rolę w zakresie zachowania i popularyzacji dziedzictwa etnograficznego północno-wschodniego Mazowsza. Jest miejscem gromadzenia zbiorów, ale też wielu plenerów artystycznych.

Istotnym uzupełnieniem działalności muzealnej są społeczne archiwa, lokalne kolekcje prywatne oraz działalność organizacji regionalnych i stowarzyszeń zajmujących się dokumentowaniem historii lokalnej. W zbiorach tych znajdują się m.in. archiwalne fotografie, dokumenty, militaria, przedmioty codziennego użytku, pamiątki rodzinne oraz materiały związane z historią miejscowości i wydarzeniami historycznymi regionu.

Zabytki zgromadzone w muzeach, izbach pamięci oraz innych zbiorach stanowią ważny element dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego. Ich ochrona i udostępnianie sprzyjają zachowaniu pamięci historycznej, budowaniu tożsamości lokalnej oraz popularyzacji wiedzy o historii i kulturze regionu.

5.5. Obiekty zabytkowe należące do Powiatu Wołomińskiego

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane, spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd powiatu powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest Powiat Wołomiński;
- kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze Powiatu Wołomińskiego.

Powiat Wołomiński jako właściciel tych zabytków jest ustawowo zobligowany do opieki nad nimi, utrzymywania w dobrym stanie technicznym, prowadzenia remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych powiat powinien dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcił do dłuższych pobytów.

W zasobie nieruchomości Powiatu Wołomińskiego znajduje się 5 obiektów zabytkowych, w tym w tym 3 obiekty wpisane są do rejestru zabytków. Wykaz obiektów przedstawiono poniżej, w Tabeli nr 1.

Tabela nr 1. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność Powiatu Wołomińskiego

OBIEKTY WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW	
1	**Instytut Nauczycieli Elementarnych, 1843-1844 r., proj. Antonio Corazzi**, ob. Liceum Ogólnokształcące im. C. K. Norwida w Radzyminie ul. Konstytucji 3 Maja 26 W obiekcie przeprowadzane są sukcesywne remonty, w 2017 r. nastąpiła rozbudowa szkoły. Aktualnie trwają prace remontowe w LO w Radzyminie – realizowane w ramach RPOZ.
2	**Zespół pałacowo-parkowy w Chrzęsnem**, dwór (pałac) późnorenesansowy z 1635 r. wraz z wyposażeniem architektonicznym i plastycznym wnętrza oraz park – przykład XVII-wiecznego założenia parku krajobrazowego na Mazowszu. W latach 2009-2014 był przeprowadzony gruntowny remont i adaptacja na cele edukacyjno-kulturalne, w 2019 r. obiekt został wyróżniony w konkursie Zabytek Zadbany w kat. B. Aktualnie trwają prace remontowe w Pałacu w Chrzęsnem – realizowane w ramach RPOZ.
3	**Parowóz TY2-1226 wraz z tendrem,** wyprodukowany przez BEMAG w 1943 r., obecna lokalizacja Zespół Szkół Technicznych w Tłuszczu ul. Radzymińska 2 W 2018 r. przeprowadzone zostały prace konserwatorskie parowozu z przeznaczeniem do na prezentacji torze ekspozycyjnym.
OBIEKTY UJĘTE W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW	
4	**Budynki poprzemysłowe – fabryka, 1 ćw. XX w (przed 1914 r.), obecnie siedziba samorządowej instytucji kultury – Powiatowego Centrum Dziedzictwa i Twórczości w Wołominie, ul. Oorwida 20** Tzw. Fabryczka ok. 10 lat temu przeszła gruntowny remont.
5	**Dawne schronisko dla emerytowanych nauczycielek, 1902 r.,** autor Stefan Szyller, **obecnie Dom Pomocy Społecznej w Zielonce, ul. Poniatowskiego 29** MWKZ rozpoczął procedurę wpisania do rejestru zabytków.

5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Wołomińskiego znajdują się 64 zabytki nieruchome wypisane do rejestru zabytków, w tym 3 stanowiska archeologiczne (Tabela nr 2). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie powiatu. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

W przypadku stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków istnieje zakaz prowadzenia wszelkich prac ziemnych naruszających strukturę gruntu, a prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzgodnienia z właściwym miejscowo konserwatorem zabytków.

Liczba zabytków wpisanych do rejestru zabytków w poszczególnych gminach powiatu kształtuje się następująco:

- Gmina Dąbrówka – 5 obiektów,
- Gmina Jadów – 4 obiektów, w tym 1 stanowisko archeologiczne,
- Gmina Klembów – 6 obiektów,
- Gmina Kobyłka – 3 obiekty,
- Gmina Marki – 6 obiektów,
- Gmina Poświętne – 2 obiekty,
- Gmina Radzymin – 11 obiektów, w tym 2 stanowiska archeologiczne,
- Gmina Strachówka – 2 obiekt,
- Gmina Tłuszcz – 10 obiektów,
- Gmina Wołomin –9 obiektów,
- Gmina Ząbki – 4 obiekty,
- Gmina Zielonka – 2 obiektów.

Na terenie Powiatu Wołomińskiego znajduje się liczna grupa zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, obejmujących obiekty sakralne, zespoły dworsko-parkowe, pałace, wille, cmentarze, budynki użyteczności publicznej oraz obiekty związane z historią walk niepodległościowych. Zabytki te stanowią świadectwo wielowiekowej historii regionu oraz zachodzących na jego obszarze przemian społecznych, kulturowych i gospodarczych.

Do najcenniejszych obiektów należą historyczne kościoły i zespoły sakralne, m.in. kościół pw. Podwyższenia Krzyża w Dąbrówce, kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Jadowie, kościół pw. św. Klemensa w Klembowie, barokowy kościół pw. Świętej Trójcy w Kobyłce oraz zespół kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Radzyminie. Ważnym elementem dziedzictwa kulturowego są również zabytkowe cmentarze parafialne i wojenne, związane m.in. z wydarzeniami Bitwy Warszawskiej 1920 r.

Istotną grupę zabytków stanowią zespoły dworskie i pałacowo-parkowe, dokumentujące dawną strukturę majątkową i rezydencjonalną regionu. Obiekty tego typu znajdują się m.in. w Gminie Dąbrówka (Chajęty, Ślężany), Gminie Jadów, Gminie Klembów (pałac Łuszczewskich w Woli Rasztowskiej), Gminie Radzymin, Gminie Tłuszcz (Chrzęsne, Mokra Wieś, Miąse, Jasienica) oraz Gminie Strachówka. Wiele z tych założeń zachowało historyczne układy parkowe, starodrzew oraz elementy dawnej architektury gospodarczej.
Szczególne miejsce w zasobie zabytków nieruchomych zajmują obiekty związane z rozwojem przemysłowym i urbanistycznym regionu. Na terenie Gminy Marki zachował się unikatowy zespół budowlany dawnej fabryki Braci Briggsów wraz z osiedlem robotniczym i pałacem Briggsów, stanowiący cenny przykład XIX-wiecznej architektury przemysłowej i mieszkaniowej.

Na obszarze Gminy Wołomin oraz Miasta Ząbki znajdują się cenne przykłady architektury willowej i podmiejskiej z przełomu XIX i XX w., związane z rozwojem letniskowym regionu podwarszawskiego. Do najważniejszych należą Dom Nałkowskich w Wołominie, willa „Laurentium", willa „Rohnówka" oraz historyczne wille w Ząbkach i Zielonce.

Istotnym elementem dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego są także miejsca pamięci narodowej oraz cmentarze wojenne związane z wydarzeniami 1920 r. i II wojny światowej. Szczególne znaczenie posiadają cmentarze wojenne w Radzyminie, Ossowie i Tłuszczu oraz mogiły żołnierzy Armii Krajowej znajdujące się na terenie Gminy Wołomin.

W rejestrze zabytków znajdują się również stanowiska archeologiczne, w tym pozostałości XVI-wiecznego założenia obronnego w Zawiszynie na terenie Gminy Jadów oraz cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Arciechowie w Gminie Radzymin. Obiekty te stanowią cenne świadectwo najstarszych dziejów osadnictwa na terenie Powiatu Wołomińskiego.

Tabela nr 2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru z terenu Powiatu Wołomińskiego

LP.	GMINA/ DZIELNICA	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	ELEMENTY SKŁADOWE	DZIAŁKA	NR REJESTRU	DATA WPISU
1	Dąbrówka	Chajęty	Wspólna 92	dwór	dwór	dz. ew. nr 118/2 obr. 0001	A-487	22.01.1982
2	Dąbrówka	Ślężany	Kasztanowa 1	pałac wraz z parkiem	1. pałac 2. park	dz. ew. nr 252, 254/2, 251/2, 253 obr. 0023 Ślężany (brak zał. graficznego)	A-412	5.04.1962
3	Dąbrówka	Chajęty	Wspólna 92	park	park	dz. ew. nr 118/2, 118/8, 118/4, 118/6, 118/9, 118/5 obr. 0001	A-487	4.01.1991
4	Dąbrówka	Dąbrówka	Kościelna	kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	kościół	dz. ew. nr 53 obr. 0005 (brak zał. graficznego)	A-470	7.07.1981
5	Dąbrówka	Dąbrówka	Kościelna 29	budynek starej plebanii	budynek	dz. ew. nr 52/6 obr. 0005	A-1280	12.11.2014
6	Jadów	Jadów	Dreszera 11	kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego	kościół	dz. ew. nr 648 obr. 0001	A-331	29.12.1983
7	Jadów	Jadów		zespół podworski	1. dwór murowany 2. oficyna 3. obora 4. spichlerz 5. pozostałości parku	dz. ew. nr 658/6, 658/4, 658/3 obr. 0001 (nieprecyzyjny zał. graficzny)	A-973	6.01.1993
8	Jadów	Borzymy		cmentarz ewangelicko-reformowany "osadników szkockich"		dz. ew. nr 1019/3 obr. 0003 (Borzymy)	A-1665	28.10.2021
9	Klembów	Rasztów		park dworski				
10	Klembów	Klembów	Żymirskiego	najstarsza część cmentarza rzymskokatolickiego	cmentarz	dz. ew. nr 274/3 obr. 0003 (brak zał. graficznego)	A-556	30.01.1986
11	Klembów	Klembów		kościół parafialny pw. Św.	kościół	dz. ew. nr 585 obr.	A-411	5.04.1962

LP.	GMINA/ DZIELNICA	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	ELEMENTY SKŁADOWE	DZIAŁKA	NR REJESTRU	DATA WPISU
				Klemensa wraz z otoczeniem w promieniu 50 m		0003 - kościół (brak zał. graficznego)		
12	Klembów	Michałów	Jagodowa	kapliczka poświęcona pamięci powstańców styczniowych		dz. ew, nr 429 obr. 0009 (Michałów)	A-1868	11.06.2015
13	Klembów	Ostrówek	św. Faustyny 5	dom letniskowy rodziny Lipszyców, tzw. Dom św. Faustyny		dz. ew. nr 182/4 obr. 0008 (Lipka)	A-1404	21.12.2017
14	Klembów	Wola Rasztowska	Szkolna 9	pałac wraz z parkiem	1. pałac 2. park	dz. ew. nr 221/31 obr. 0016	A-419	5.04.1962
15	Kobyłka	Kobyłka		kościół parafialny pw. Św. Trójcy wraz z najbliższym otoczeniem	kościół	dz. ew. nr 85 obr. 0008 (brak zał. graficznego)	1047/23	1.12.1953
16	Kobyłka	Kobyłka	Kazimierza Pieniążka	Cmentarz parafialny z kaplicami, murem ogrodzenia, bramą, nagrobkami, mogiłami i starodrzewiem	cmentarz	dz. ew. nr 192 obr. 0033	A-1466	2.02.1991
17	Kobyłka	Kobyłka	Rumuńska 2	budynek mieszkalny ze strefą otoczenia	budynek	dz. ew. nr 322/3, 322/4 obr. 0032	A-766	12.10.2007
18	Marki	Marki	Aleja Marszałka Józefa Piłsudskiego 96 (d. ul. Świerczewskiego 62)	pałac Briggsów z parkiem krajobrazowym	1. pałac 2. park		A-1208	16.12.1982
19	Marki	Marki	Aleja Marszałka Józefa Piłsudskiego 93A	kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP wraz z zielenią i ogrodzeniem	1. kościół 2. ogrodzenie 3. zieleń	dz. ew. nr 77 obr. 0031 (brak zał. graficznego)	A-1289	3.02.1987
20	Marki	Marki	Kasztanowa 21	budynek szpitala zw. "Czerwonym Dworem"		dz. ew. nr 11/45 obr. 0017 (01-17)	A-1775	31.10.2023
21	Marki	Marki	Braci Briggsów 11	pozostałości Fabryki Braci Briggsów wraz z terenem działki	1. dwie hale (A i B) 2. komin	dz. ew. nr 11/6 obr. 0046 (05-03)	A-1878	24.07.2025
22	Marki	Marki	Fabryczna 2	budynek d. szkoły elementarnej wraz z najbliższym otoczeniem		dz. ew. nr 58/1 obr. 0046 (05-03) (brak zał. graficznego)	A-769	29.03.1999
23	Marki	Marki	Barksa 2, 4, 6; Jasna 5, 7; Piłsudskiego 35, 37, 39, 43, 76, 78, 80, 82, 84, 86;	zespół budowlany osiedla robotniczego wraz z najbliższym		działki wg zał. Graficznego	A-1238	15.05.2014

LP.	GMINA/ DZIELNICA	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	ELEMENTY SKŁADOWE	DZIAŁKA	NR REJESTRU	DATA WPISU
			Słowackiego 1, 3	otoczeniem				
24	Poświętne	Krubki-Górki		park krajobrazowy dworski	park	dz. ew. nr 276 obr. 0008	A-271	24.07.1980
25	Poświętne	Nowe Ręczaje	Nowe Ręczaje 29	chałupa drewniana		dz. ew. nr 166 obr. 0014 (Nowe Ręczaje) (brak zał. graficznego)	290	19.11.1981
26	Radzymin	Radzymin	Konstytucji 3 Maja 19	gmach b. Starostwa	budynek wraz z otoczeniem w promieniu 100 m	dz. ew. nr 32/2 obr. 0025 (brak zał. graficznego)	1095/34	20.09.1954
27	Radzymin	Radzymin	Polskiej Organizacji Wojskowej	cmentarz rzymskokatolicki	cmentarz	dz. ew. nr 51 obr. 0021 (brak zał. graficznego)	A-1475	23.09.1992
28	Radzymin	Radzymin	Żeligowskiego (d. ul Parkowa)	park krajobrazowy wraz z budynkiem administratora	1. park krajobrazowy 2. dom administratora	dz. ew. nr 90, 111/1 obr. 0020 (4-02)	A-1593	12.07.1995
29	Radzymin	Radzymin	Jana z Radzymina	kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego z dzwonnicą i terenem cmentarza	1. kościół 2. dzwonnica 3. cmentarz	dz. ew. nr 9 obr. 0019 (04-01)	634/62	5.04.1962
30	Radzymin	Radzymin	Jana z Radzymina (d. ul. Warszawska)	cmentarz przy parafii pw. Przemienienia Pańskiego wraz z bramą, kaplicą, nagrobkami, kwaterami i grobami żołnierzy	1. cmentarz 2. brama 3. kaplica 4. nagrobki 5. kwatery i groby żołnierzy	dz. ew. nr 9 obr. 0019 (04-01)	A-1321	11.10.1988
31	Radzymin	Radzymin		budynek przycmentarny	budynek		A-1594	10.08.1995
32	Radzymin	Radzymin		ogrodzenie kościoła pw. Przemienienia Pańskiego wraz z bramą	1. ogrodzenia 2. brama	dz. ew. nr 9 obr. 04-01	A-1510	29.07.2019
33	Radzymin	Radzymin	Konstytucji 3 Maja 26	budynek Państwowego Liceum Pedagogicznego	budynek	dz. ew. nr 3/1 obr. 05-06	635/62	5.04.1962
34	Radzymin	Radzymin	Konstytucji 3 Maja 4	kamienica	kamienica	dz. ew. nr 11 obr. 4-02	A-62	18.12.2000
35	Strachówka	Ruda-Czernik	Ruda-Czernik 8	dwór	dwór		A-295	11.10.1982
36	Strachówka	Osęka	Osęka 8	młyn wosny z częścią mieszkalną		dz. ew. nr 28 obr. 0013 (Osęka) (brak zał. graficznego)	382	24.05.1985
37	Tłuszcz	Postoliska		stara część cmentarza parafialnego rzymskokatolickiego	cmentarz		A-554	30.01.1986

LP.	GMINA/ DZIELNICA	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	ELEMENTY SKŁADOWE	DZIAŁKA	NR REJESTRU	DATA WPISU
38	Tłuszcz	Postoliska		kościół	kościół wraz z otoczeniem	dz. ew. ner 411(ob.. 411/1, 411/2) obr. 0016 Postoliska, otoczenie dz. 411 i część dz. ew. 418 obr. 0016 Postoliska	A-1049	20.12.2011
39	Tłuszcz	Tłuszcz	Warszawska	cmentarz wojenny z 1920 r.	cmentarz	dz. ew. nr 2250/10, 2250/43, 2250/75 obr. 0001 (brak zał. graficznego)	A-572	18.01.1986
40	Tłuszcz	Tłuszcz	Powstańców 22	spichlerz	spichlerz	dz. ew. nr 1362 obr. 0001 (brak zał. graficznego)	A-418	5.04.1962
41	Tłuszcz	Tłuszcz	Warszawska	wieża ciśnień	wieża ciśnień	dz. ew. 2250/53, obręb 0001	A-1730	10.11.2022
42	Tłuszcz	Chrzęsne	Pałacowa 1	dwór z wyposażeniem architektonicznym i plastycznym wnętrza i reliktami założenia parkowego	1. dwór 2. park	dz. ew. nr 940/1 obr. 0003	A-389	6.08.1959
43	Tłuszcz	Chrzęsne	Pałacowa 1	park (relikty)	park	(brak zał. graficznego)	A-389	20.01.1976
44	Tłuszcz	Jasienica		park	park		A-498	27.01.1984
45	Tłuszcz	Miąse		park		(brak zał. graficznego)	A-436	18.02.1976
46	Tłuszcz	Mokra Wieś		park		(brak zał. graficznego)	A-437	18.02.1976
47	Wołomin	Wołomin	Kościelna	kościół parafialny pw. Matki Boskiej Częstochowskiej	kościół	dz. ew. nr 141 obr. 0024	A-1107	16.05.1975
48	Wołomin	Wołomin	Nagórna 2	willa Laurentium wraz z terenem i zielenią tworzącą park krajobrazowy	1. willa 2. teren 3. park krajobrazowy	dz. ew. nr 73 obr. 0027	A-1395	19.10.1989
49	Wołomin	Wołomin	Nałkowskiego	Dom Nałkowskich wraz z zielenią w granicach działki	1. budynek 2. zieleń	dz. ew. nr 72 obr. 0027	A-1198	6.12.1982
50	Wołomin	Gościniec		park w Czarnej			A-1222	8.12.1958
51	Wołomin	Gościniec		spichlerz			A-1223	8.12.1958
52	Wołomin	Wołomin	Wąska 5	budynek Rohnówka / Dom pod akacjami	budynek	dz. ew. nr 30 obr. 0025	A-1283	20.01.2015
53	Wołomin	Wołomin	Legionów 2	budynek zawiadowcy stacji PKP Wołomin - d. Biuro Kolei	budynek	dz. ew. nr 1/12 obr. 0022	A-1892	13.08.2025

LP.	GMINA/ DZIELNICA	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	ELEMENTY SKŁADOWE	DZIAŁKA	NR REJESTRU	DATA WPISU
				Warszawsko-Petersburskiej				
54	Wołomin	Wołomin	Ogrodowa 1	budynek mieszkalny	budynek	dz. ew. nr 45/3 obr. 0028	A-1921	11.12.2025
55	Wołomin	Leśniakowizna		mogiła zbiorowa żołnierzy AK poległych w II wojnie światowej, mogiła zbiorowa Powstańczych Oddziałów Specjalnych Jerzyki		dz. ew. nr 8 obr 0002	A-1378	26.07.1989
56	Ząbki	Ząbki	Klonowa 6	budynek mieszkalny	budynek	dz. ew. nr 107 obr. 0029	A-1262	10.06.1985
57	Ząbki	Ząbki	Słowackiego 10	willa	budynek	dz. ew. nr 89 obr. 0029	A-1331	29.07.1988
58	Ząbki	Ząbki	Wyzwolenia 16	willa z otoczeniem	budynek	dz. ew. nr 35/3 obr. 0029	A-812	25.08.2008
59	Ząbki	Ząbki	Langiewicza 1	zespół budowlany	1. willa Arkada 2. budynek gospodarczy 3. teren otoczenia	dz. ew. nr 38, 39, 40, 41 obr 0031	A-981	30.07.2010
60	Zielonka	Zielonka		cmentarz wojenny w Ossowie	1. cmentarz 2. dzwonnica 3. pomniki i nagrobki 4. drzewostanem	dz. ew. nr 156 obr. 0052	A-1323	17.11.1988
61	Zielonka	Zielonka	Sienkiewicza 20	budynek mieszkalny wraz z działką i zielenią	budynek	dz. ew. nr 28 obr. 0038	A-1441	2.08.1990
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE								
62	Jodów	Zawiszyn	51-72	pozostałości XVI w. założenia obronnego			C-127	8.11.1997
63	Radzymin	Arciechów	51-67/35	cmentarzysko (I -IV w. n.e.)			C-118	11.04.1996
64	Radzymin	Arciechów	51-67/36	cmentarzysko (I -IV w. n.e.)			C-118	11.04.1996

5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zabytki ruchome obejmują przede wszystkim obiekty stanowiące historyczne wyposażenie kościołów oraz kaplic, które na przestrzeni wieków pełniły zarówno funkcje liturgiczne, jak i artystyczne. Zasoby sztuki sakralnej są bardzo zróżnicowane i reprezentują wszystkie podstawowe kategorie zabytków, w tym malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne. W ramach rzemiosła artystycznego mieszczą się m.in. wyroby złotnicze, zabytkowe sprzęty stolarskie, tkaniny liturgiczne, obiekty ze szkła, witraże oraz wyroby ludwisarskie, takie jak dzwony czy elementy metalowe o charakterze dekoracyjnym i użytkowym.

Do zabytków ruchomych zalicza się również elementy wystroju wnętrz budowli, które mimo ścisłego związku z architekturą posiadają cechy indywidualnych dzieł artystycznych lub rzemieślniczych. Są to m.in. rzeźby i płaskorzeźby, polichromie ścienne i stropowe, mozaiki, sztukaterie oraz różnorodny detal architektoniczny o wysokiej wartości artystycznej i historycznej. Elementy te stanowią istotne świadectwo dawnych stylów, technik wykonania oraz lokalnych tradycji artystycznych.

Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, które wyróżniają się wysokim poziomem warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego oraz dokumentują historyczne nurty w sztuce i kulturze

materialnej. Do tej grupy należą m.in. rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, a także nagrobki o szczególnych walorach artystycznych lub historycznych.

Na terenie Powiatu Wołomińskiego występują liczne zabytki ruchome, z których część została objęta ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków województwa mazowieckiego (Tabela nr 3). Obiekty te stanowią w przeważającej mierze historyczne wyposażenie obiektów sakralnych. Ze względów bezpieczeństwa oraz ochrony dóbr kultury szczegółowe informacje dotyczące lokalizacji i charakteru tych zabytków nie są powszechnie publikowane. Dane te można uzyskać w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie.

Tabela nr 3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru z terenu Powiatu Wołomińskiego

GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	DATOWANIE	REJESTR B	DECYZJA 1
Dąbrówka	Dąbrówka	wyposażenie kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego 54 obiekty i nagrobki cmentarza parafialnego obejmujące 23 obiekty	XIX-XX w.	B-371	23.01.2015
Jadów	Jadów	wyposażenie kościoła pw. Znalezienia Krzyża Świętego obejmujące 63 obiekty		B-216	27.08.2009
Jadów	Jadów	wyposażenie kościoła pw. Znalezienia Krzyża Świętego obejmujące 4 obiekty	XVII-XVIII w.	B-49	27.06.1970
Klembów	Klembów	wystrój kościoła pw. Św. Klemensa obejmujący 12 obiektów	XVII-XIX w.	B-46	24.06.1970
Klembów	Klembów	organy z kościoła pw. Św. Klemensa	1866	B-95	25.03.1995
Kobyłka	Kobyłka	historyczny napis na elewacji	1944-1945	B-616	23.05.2022
Kobyłka	Kobyłka	organy z kościoła pw. Trójcy Świętej	XVIII w.	B-2327	15.12.1982
Kobyłka	Kobyłka	zespół 5 rzeźb figuralnych z kaplicy Ogrójcowej w kościele pw. Trójcy Świętej	XVIII w.	B-2389	1.12.1987
Marki	Marki	parowóz kolei wąskotorowej Px48-1778 nr fab. 3036 wraz z tenderem Ptx 1778	1953	B-315	6.03.2012
Tłuszcz	Postoliska	wyposażenie kościoła pw. Św. Stanisława Biskupa obejmujące 30 obiektów	XVII-XIX w.	B-96	21.03.1995
Radzymin	Radzymin	pomnik Tadeusza Kościuszki	1920	B-2310	31.05.1980
Radzymin	Radzymin	organy w kościele pw. Przemienienia Pańskiego	XVIII w.	B-2329	15.12.1982
Radzymin	Radzymin	rzeźba św. Jan Nepomucen przed kościołem pw. Przemienienia Pańskiego	2 poł. XVIII w.	B-2350	4.07.1983
Radzymin	Radzymin	archiwalia dotyczące parafii pw. Przemieienia Pańskiego 3 obiekty	XV-XVII w.	B-65	1.06.2005
Tłuszcz	Tłuszcz	Parowóz Ty2-1226wraz z tendrem	1943 r.	B-215	7.09.2009
Wołomin	Wołomin	zespół malowideł ściennych klatki schodowej	l. 20. XX w.	B-389	8.04.2015
Klembów	Rasztów	kapliczka	1890-1894	B-392	22.06.2015
Tłuszcz	Franciszków	kapliczka przydrożna	1 poł. XX w.	B-644	31.10.2022
Ząbki	Ząbki	pomnik dra Karola Rychlińskiego	1932	B-781	4.10.2024

Na terenie Powiatu Wołomińskiego znajdują się liczne zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków, związane przede wszystkim z wyposażeniem obiektów sakralnych. Do najcenniejszych należą historyczne elementy wyposażenia kościołów, takie jak ołtarze, organy, rzeźby, obrazy, archiwalia parafialne oraz przedmioty liturgiczne pochodzące od XVII do XX w. Szczególnie wartościowe zespoły zabytków ruchomych znajdują się m.in. w kościołach w Dąbrówce, Jadowie, Klembowie, Kobyłce, Radzyminie oraz Postoliskach.

Wśród obiektów wpisanych do rejestru znajdują się m.in. zabytkowe organy w kościołach w Klembowie, Kobyłce i Radzyminie, zespoły rzeźb figuralnych, historyczne wyposażenie świątyń, archiwalia parafialne oraz elementy wystroju wnętrz sakralnych. Ważną grupę stanowią także zabytki o charakterze memoratywnym, w tym pomniki, kapliczki przydrożne oraz historyczne upamiętnienia związane z wydarzeniami II wojny światowej i historią regionu.

Zabytki ruchome Powiatu Wołomińskiego posiadają istotną wartość historyczną, artystyczną i naukową. Stanowią ważne świadectwo rozwoju lokalnej kultury, sztuki sakralnej oraz działalności fundacyjnej dawnych społeczności i parafii. Ich ochrona i konserwacja są istotnym elementem działań związanych z zachowaniem dziedzictwa kulturowego regionu.

5.6.3. Park kulturowy

Park kulturowy jest jedną z czterech form ochrony zabytków w Polsce, określonych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 7). Chroni on określony obszar krajobrazu kulturowego oraz wyróżniające się krajobrazowo tereny z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Park kulturowy może zostać utworzony przez radę gminy po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. W przypadku obszarów obejmujących teren więcej niż jednej gminy park kulturowy może zostać ustanowiony wspólnie przez zainteresowane gminy lub związek międzygminny.

Uchwała o utworzeniu parku kulturowego określa w szczególności jego nazwę, granice oraz sposób ochrony krajobrazu kulturowego. W dokumencie mogą zostać również wprowadzone zakazy i ograniczenia dotyczące m.in. prowadzenia robót budowlanych, działalności gospodarczej, przemysłowej i rolniczej, zmian sposobu użytkowania zabytków nieruchomych, a także umieszczania tablic, reklam i innych elementów niezwiązanych bezpośrednio z funkcjonowaniem parku kulturowego.

Organ władzy wykonawczej w gminie (wójt, burmistrz, prezydent miasta) odpowiedzialny jest, w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, za utworzenie planu ochrony, który podlega uchwaleniu przez radę gminy.

Parki kulturowe o szczególnej wartości dla kultury mogą zostać uznane za pomnik historii, a nawet wpisane na Listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Na terenie Powiatu Wołomińskiego park kulturowy utworzony został uchwałą nr XXVIII-36/2009 Rady Miejskiej w Wołominie z dnia 16 kwietnia 2009 r. w sprawie utworzenia parku kulturowego pod nazwą „Ossów Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku", zmieniony uchwałami: uchwałą nr XXXIII-110/2013 z dnia 20 listopada 2013 r. oraz uchwałą XIII-149/2015 Rady Miejskiej w Wołominie z dnia 26 listopada 2015 r. w sprawie zmiany granic parku kulturowego pod nazwą „Ossów Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku". W sprawie budowy ponadlokalnego samorządowego programu związanego z historią Ossowa z 1920 r., w marcu 2008 r. związek trzech gmin Wołomina, Zielonki, Kobyłki i powiatu podpisał porozumienie dotyczące objęcia szczególną formą ochrony terenu bitwy, położonego na pograniczu tych jednostek administracyjnych.

Nazwa parku: Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku, związana z wydarzeniami historycznymi, odwołuje się jednocześnie do niezwykle istotnego dla regionu przedsięwzięcia polegającego na organizowaniu systemu ochrony i upamiętnienia wielu ważnych miejsc Bitwy Warszawskiej 1920 r. Bitwa Warszawska była przełomowym momentem w wojnie polsko-bolszewickiej (1919-1921). Dla podkreślenia jej rangi zwykło się nazywać ją osiemnastą decydującą bitwą w dziejach świata lub cudem nad Wisłą. Działania bojowe w okolicach Ossowa, niewielkiej wsi w gminie Wołomin, toczyły się 13-14 sierpnia 1920 r. Były to walki o przełamanie polskiej obrony, rozpoczęte przez rosyjską 79. brygadę strzelców i prowadzone w dwóch równoległych kierunkach na Wołomin oraz na Leśniakowiznę i Ossów. Pole bitwy pod Ossowem zajmowało teren bardzo rozległy, przy czym nie było specjalnie uzbrojone okopami ani innymi budowlami militarnymi, dlatego też w dzisiejszym krajobrazie wsi, który, co warto zaznaczyć, pozostał w niewielkim stopniu zmieniony, występują głównie różnego rodzaju formy upamiętnienia konkretnych wydarzeń. Należy do nich potężny drewniany krzyż ustawiony w miejscu śmierci księdza Ignacego Skorupki na polach ossowskich. Księdzu Skorupce poświęcony jest również pomnik w kształcie obelisku ustawiony w Ossowie przy ul. Matarewicza, w pobliżu chałupy, do której przeniesiono po bitwie zwłoki kapelana. W kompleksie leśnym należącym do poligonu wojskowego, już na terenie Gminy Zielonka, znajduje się cmentarz wojenny. Powstał on w miejscu, gdzie po bitwie w 9 zbiorowych mogiłach złożono ciała żołnierzy polskich. Ustawiono tu krzyż, poświęcony we wrześniu 1920 r., a w 1924 r. w rocznicę bitwy odsłonięto pomnik ku czci poległych pod Ossowem. Obecną kaplicę pw. Matki Boskiej Zwycięskiej zbudowano w 1928 r. według projektu prof. Brunona Zborowskiego, a cmentarz otoczono murem ceglanym. W 1929 r. wzniesiono obelisk z wyrytymi nazwiskami poległych żołnierzy. W ramach prac porządkowych odbudowano zniszczoną kaplicę cmentarną, która w 1982 r. została rozbudowana według projektu prof. Lecha Dunina i Feliksa Dzierżanowskiego.

W 1996 r. odsłonięto głaz poświęcony gen. Józefowi Hallerowi, na którego miejscu zbudowano następnie pomnik generała autorstwa Stanisława Szwechowicza. W Ossowie występują jeszcze inne formy upamiętnienia bitwy. Są to dwa krzyże: jeden, nazwiskami poległych. W 1932 r. w kaplicy cmentarnej umieszczony został obraz Matki Boskiej Częstochowskiej pędzla paulina o. Franciszka Jędrzejczyka. W 1933 r. obok kaplicy zbudowano dzwonnicę. Po II wojnie światowej cmentarz włączono w obręb poligonu, co przyczyniło się do jego zaniedbania i zniszczenia. Po przesunięciu w 1977 r. granic poligonu wojskowego poza teren Ossowa podejmowano kolejne działania służące upamiętnieniu Bitwy Warszawskiej 1920 r. W 2000 r., z okazji 80. rocznicy bitwy, odsłonięto pomnik ks. Ignacego Skorupki oraz otwarto pawilon ekspozycyjny z Panoramą Ossowską. W pawilonie prezentowano model plastyczny terenu walk z 1920 r., mapy, fotografie i pamiątki związane z bitwą. Przed remizą strażacką ustawiono również zegar słoneczny z obeliskiem zawierającym tablice wskazujące odległości do miejsc pamięci narodowej i martyrologii. W późniejszym okresie zlikwidowano ekspozycję makiety, a pawilon przeznaczono na siedzibę Samorządowej Instytucji Kultury „Park Kulturowy – Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku". Instytucja funkcjonowała do 31 grudnia 2025 r. i została zlikwidowana w związku z otwarciem Muzeum Bitwy Warszawskiej 1920 roku.

Rodzajem upamiętnienia jest również nadanie jedynej ulicy w Ossowie imienia ppor. Stanisława Matarewicza, zmarłego podczas boju dowódcy 236. pułku piechoty Corocznie 15 sierpnia odbywają się w Ossowie oficjalne obchody tego święta. Przyjętą już „ossowską" tradycją jest uroczysta procesja prowadzona przez arcybiskupa diecezji warszawsko-praskiej od krzyża upamiętniającego śmierć księdza Skorupki do sanktuarium na cmentarzu poległych, gdzie celebrowana jest msza i składane są wieńce. Po części oficjalnej organizowane są na polach ossowskich inscenizacje historyczne i pokazy z udziałem wojska.[5]

5.7. Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy. Gminy mają dbać między innymi o: *„zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie" oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków"*. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: *„uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska"*, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej. Uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w odniesieniu do w/w ustawy obiektów prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizacje inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 53. ust. 4 pkt 2, art. 60 ust. 1 ustawy o planowaniu z dnia 27 marca 2003 r.) oraz na etapie wydania decyzji o pozwoleniu

[5] Ossów – Wrota Bitwy Warszawskiej1920 Roku - park kulturowy nahistorycznym szlaku, Margerita Szulińska, Ochrona Zabytków 56/3 (242), 11-20, 2008 r.

na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego (art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane).

Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto organ wykonawczy gminy o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej, która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zmieniona w 2010 r. istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków, poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków projektów decyzji o ustaleniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu (WZIZT) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami jest gminna ewidencja zabytków.

Tabela nr 4. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Wołomińskiego

GMINA	GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW	GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
Dąbrówka	opracowana	opracowany na lata 2014-2017
Jadów	opracowana w 2018 r., w trakcie aktualizacji	opracowany na lata 2017-2020
Klembów	opracowana w 2019 r.	opracowany na lata 2021-2024
Kobyłka	opracowana w 2022 r.	opracowany na lata 2022-2025
Marki	opracowana w 2016 r.	opracowany na lata 2017-2020
Poświętne	opracowana w 2017 r.	BRAK
Radzymin	opracowana w 2016 r.	opracowany na lata 2024-2027
Strachówka	opracowana w 2017 r.	opracowany na lata 2017-2021
Tłuszcz	opracowana w 2018 r., w trakcie aktualizacji	opracowany na lata 2019-2022
Wołomin	opracowana w 2020 r.	opracowany na lata 2006-2009
Ząbki	opracowana w 2010 r.	BRAK
Zielonka	opracowana w 2014 r.	opracowany na lata 2014-2017

Stan opracowania Gminnych Ewidencji Zabytków (GEZ) oraz Gminnych Programów Opieki nad Zabytkami (GPOZ) na terenie Powiatu Wołomińskiego wskazuje na zróżnicowany poziom realizacji polityki ochrony dziedzictwa kulturowego przez poszczególne samorządy. Analiza danych pokazuje, że wszystkie gminy powiatu posiadają opracowaną Gminną Ewidencję Zabytków. W części przypadków dokumenty te są obecnie aktualizowane, co świadczy o podejmowaniu działań mających na celu dostosowanie ewidencji do zmieniających się uwarunkowań prawnych, przestrzennych i konserwatorskich. Oznacza to, że podstawowy instrument ewidencyjny ochrony zabytków funkcjonuje na obszarze całego powiatu.

Najbardziej aktualne Gminne Ewidencje Zabytków posiadają obecnie Kobyłka (2022 r.), Wołomin (2020 r.) oraz Klembów (2019 r.). W gminach Jadów i Tłuszcz ewidencje opracowane w 2018 r. są obecnie w trakcie aktualizacji, co należy ocenić pozytywnie z punktu widzenia prowadzenia polityki ochrony

zabytków. Pozostałe gminy dysponują ewidencjami sporządzonymi w latach 2016–2017 lub wcześniej. Najstarsze dokumenty posiadają Ząbki (2010 r.) oraz Zielonka (2014 r.), co może wskazywać na potrzebę ich aktualizacji w celu zapewnienia zgodności z aktualnym stanem zasobu zabytkowego oraz obowiązującymi regulacjami prawnymi.

Mniej korzystnie przedstawia się sytuacja w zakresie Gminnych Programów Opieki nad Zabytkami, które stanowią podstawowy dokument strategiczny służący planowaniu działań związanych z ochroną i wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego. Aktualne lub stosunkowo nowe programy posiadają Radzymin (2024-2027), Kobyłka (2022–2025) oraz Klembów (2021-2024). Programy zostały również opracowane w Dąbrówce (2014-2017), Jadowie (2017-2020), Markach (2017-2020), Strachówce (2017-2021), Tłuszczu (2019-2022), Wołominie (2006-2009) oraz Zielonce (2014-2017), jednak okres ich obowiązywania już upłynął. Brak opracowanego programu wykazano natomiast w Poświętnem oraz Ząbkach.

Przedstawione dane wskazują, że choć wszystkie gminy realizują obowiązek prowadzenia Gminnej Ewidencji Zabytków, nie wszystkie wywiązują się w pełni z obowiązku wynikającego z art. 87 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zgodnie z którym gmina sporządza program opieki nad zabytkami na okres czterech lat. Brak aktualnych programów ogranicza możliwość prowadzenia długofalowej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego, utrudnia planowanie działań rewitalizacyjnych, pozyskiwanie środków zewnętrznych oraz skuteczne integrowanie ochrony zabytków z polityką przestrzenną i rozwojem lokalnym.

Podsumowując, stan opracowania Gminnych Ewidencji Zabytków na terenie Powiatu Wołomińskiego należy ocenić pozytywnie, ponieważ wszystkie gminy posiadają tego rodzaju dokumentację, a część z nich prowadzi jej aktualizację. Znacznie mniej korzystnie przedstawia się natomiast sytuacja dotycząca Gminnych Programów Opieki nad Zabytkami. Jedynie trzy gminy – Radzymin, Kobyłka i Klembów – dysponują programami obejmującymi ostatnie lata, podczas gdy w większości pozostałych samorządów dokumenty te utraciły już aktualność, a w Poświętnem i Ząbkach nie zostały opracowane. Najbardziej kompleksowe działania w zakresie systemowej ochrony zabytków prowadzą obecnie Radzymin, Kobyłka oraz Klembów, które posiadają zarówno stosunkowo aktualne ewidencje zabytków, jak i obowiązujące programy opieki nad zabytkami. Szczególnej uwagi wymagają natomiast gminy, w których programy nie zostały opracowane lub od wielu lat nie były aktualizowane, zwłaszcza Poświętne, Ząbki oraz Wołomin.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu – analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego – silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można – ze względu na ich pochodzenie – na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

Poniżej przedstawione zostały wyniki analizy SWOT (Tabela nr 5), skoncentrowanej wokół problematyki zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego. Analiza SWOT wykazuje duży potencjał zasobu zabytkowego Powiatu Wołomińskiego. Ranga zabytków i ich stan poznania pozwalają na podejmowanie szerokich działań promocyjnych. Stan zachowania i zagospodarowania obiektów wskazuje na konieczność planowego eliminowania zagrożeń. Charakter zagrożeń wynikających głownie

z niedoboru środków, a zarazem z presji inwestycyjnej, pozwala na poszukiwanie działań pośrednich – angażowanie środków inwestycyjnych z poszanowaniem wartości dziedzictwa. Zagrożeniem, które należy wyeliminować w pierwszej kolejności, jest niewystarczająca świadomość wartości i potrzeby ochrony posiadanego zasobu dziedzictwa. Ponadregionalne znaczenie części zabytków może być magnesem przyciągającym turystów i inwestorów z zewnątrz, ożywiającym gospodarczo poszczególne obszary. Jednocześnie może być czynnikiem podnoszącym wartość zabytków w oczach społeczności miejscowych. Obiekty o znaczeniu regionalnym mogą być elementem integracji społeczności lokalnych. By nie przeważyły zagrożenia i słabe strony należy dążyć do wzmożenia działań edukacyjnych i promocyjnych oraz podejmować inicjatywy i programy regionalne.

Dla wykorzystania potencjału gospodarczego i kulturowego zasobu zabytków regionu należy nie dopuszczać do utraty poszczególnych obiektów, przez właściwe gospodarowanie, zabezpieczanie i konsekwentne utrzymywanie nieruchomości. Rozbudowana, istniejąca bogata propozycja atrakcji kulturalnych i turystycznych (szlaki, muzea, obiekty do zwiedzania, tereny rekreacyjno-przyrodnicze) powinna być rozwijana komplementarnie, by poszczególne obiekty tworzyły sieć i „zatrzymywały" potencjalnego turystę w regionie. Jednocześnie funkcje obiektów powinny być formułowane również z myślą o społecznościach lokalnych, które w wyniku przekształceń stają się aktywnymi odbiorcami propozycji. Fundamentalne znaczenie ma współdziałanie w zakresie ochrony zabytków, ochrony środowiska naturalnego i krajobrazu. Priorytetem powinny być zintegrowane działania władz samorządowych i społecznych grup nacisku w celu podniesienia jakości przestrzeni publicznej i prywatnej, których integralnym składnikiem będzie dbałość o zachowanie oraz rewaloryzację zabytków i krajobrazu kulturowego regionu.

Tabela nr 5. Analiza SWOT

CZYNNIKI WEWNĘTRZNE I ZEWNĘTRZNE MAJĄCE WPŁYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE POWIATU WOŁOMIŃSKIEGO	
MOCNE STRONY	**SŁABE STRONY**
• różnorodny i cenny zasób zabytków wyróżniający region na tle Mazowsza, obejmujący obiekty sakralne, rezydencjonalne, poprzemysłowe oraz miejsca pamięci narodowej; • występowanie obiektów o wysokiej wartości historycznej i artystycznej, m.in. kościoła pw. Świętej Trójcy w Kobyłce, kolegiaty w Radzyminie, pałacu w Chrzęsnem, zespołu pałacowo-parkowego w Woli Rasztowskiej, zespołu dawnej fabryki Briggsów w Markach oraz Domu Nałkowskich w Wołominie; • zachowane rejestrowe obiekty sakralne, dwory, pałace, zespoły pałacowo-parkowe oraz historyczne cmentarze i miejsca pamięci; • silne dziedzictwo historyczne związane z Bitwą Warszawską 1920 roku – Ossów, Radzymin oraz liczne cmentarze wojenne i pomniki; • dobry stan techniczny większości czynnych i użytkowanych zespołów sakralnych; • zachowane historyczne układy parkowe i założenia dworsko-folwarczne w Chrzęsnem, Jadowie, Ślężanach, Chajętach i Woli	• ograniczona współpraca pomiędzy samorządami gminnymi i Powiatem Wołomińskim w zakresie wspólnej promocji dziedzictwa kulturowego i rozwoju oferty turystycznej; • brak kompleksowej i zintegrowanej oferty turystycznej opartej na zasobach historycznych i kulturowych regionu; • niewystarczająco rozwinięta infrastruktura służąca obsłudze ruchu turystycznego, w szczególności baza noclegowa, gastronomiczna i informacyjna; • nienajlepszy stan techniczny części zabytków nieruchomych oraz postępująca degradacja obiektów nieużytkowanych; • niezadowalający stan zachowania części zespołów dworsko-parkowych i parków zabytkowych, m.in. w Chajętach, Ślężanach, Mokrej Wsi, Miąsem czy Jasienicy; • postępujące niszczenie historycznych założeń parkowych i zieleni zabytkowej poprzez brak właściwej pielęgnacji oraz niekontrolowaną wycinkę starodrzewu;

Rasztowskiej; • aktywna działalność muzeów, izb pamięci i instytucji kultury, m.in. Muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich, Muzeum Oręża i Techniki Użytkowej w Kobyłce, Muzeum Zielonki, Muzeów BW 1920 r w Ossowie i w Radzyminie, Społecznego Muzeum Ziemi Tłuszczańskiej oraz Skansenu w Kuligowie; • otwartość i przychylność władz samorządowych wobec działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego; • obowiązująca uchwała w powiecie i gminach w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków; • dobrze rozwinięta i oznakowana sieć szlaków turystycznych – rowerowych, pieszych i wodnych; • wysokie walory przyrodnicze powiatu, w tym obszary objęte ochroną przyrodniczą oraz atrakcyjne krajobrazowo doliny rzeczne i kompleksy leśne; • duży potencjał turystyki kulturowej, historycznej i weekendowej związany z bliskością Warszawy; • bogata oferta wydarzeń kulturalnych, historycznych i patriotycznych, w tym rekonstrukcji historycznych, koncertów, wystaw, przeglądów i plenerów artystycznych; • aktywność organizacji pozarządowych, stowarzyszeń regionalnych, kół gospodyń wiejskich i lokalnych środowisk społecznych; • istnienie obszarów i zasobów umożliwiających tworzenie zintegrowanych produktów turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym i przyrodniczym; • stan opracowanych i aktualizowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami;	• zły stan techniczny części zabytków przemysłowych i poprzemysłowych, w tym fragmentów dawnego zespołu fabryki Briggsów w Markach; • niewystarczające środki finansowe przeznaczane na konserwację, remonty i rewaloryzację obiektów zabytkowych; • ograniczone możliwości finansowego wsparcia właścicieli zabytków ze środków budżetu Powiatu Wołomińskiego; • niewystarczająca liczba specjalistów zajmujących się ochroną dziedzictwa kulturowego na poziomie gmin i powiatu; • presja inwestycyjna i niekontrolowana urbanizacja, szczególnie na terenach podwarszawskich, prowadzące do zacierania historycznych układów przestrzennych i krajobrazu kulturowego; • wprowadzanie nowej zabudowy niedostosowanej do historycznej skali, charakteru i lokalnej tradycji architektonicznej; • zanikanie tradycyjnej zabudowy wiejskiej oraz historycznych układów ruralistycznych; migracja ludności i osłabienie więzi mieszkańców z lokalnym dziedzictwem kulturowym i historią regionu; • niewystarczające wykorzystanie potencjału turystyki kulturowej, historycznej i przyrodniczej do budowania markowych produktów turystycznych; • słabe wykorzystanie potencjału rozwoju agroturystyki i turystyki weekendowej; • niewystarczająca promocja mniej znanych zabytków i lokalnych atrakcji kulturowych; • ograniczona dostępność części zabytków dla mieszkańców i turystów z uwagi na ich stan techniczny lub funkcję prywatną.

SZANSE	ZAGROŻENIA
• potencjał do rozwoju różnych form turystyki; • wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • duży potencjał kulturowy, liczne zabytki oraz walory przyrodniczo-krajobrazowe sprzyjające rozwojowi turystyki pieszej i rowerowej; • kreatywność inwestorów turystycznych; • rosnący odsetek powierzchni gmin Powiatu Wołomińskiego objętych planami zagospodarowania przestrzennego; • poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej; • potencjał dla rozwoju produktów regionalnych; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków rządowych lub Unii Europejskiej; • wykorzystanie walorów przyrodniczych i zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki; • rozszerzenie i polepszenie bazy noclegowej i gastronomicznej; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; • zatrzymanie degradacji substancji zabytkowej i poprawa estetyki miejscowości; • zwiększenie technologicznych możliwości prezentowania i promowania oferty kulturalnej powiatu w otoczeniu.	• zniekształcenie zespołów zabudowy historycznej poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nieliczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami; • presja inwestorów na przebudowę (często niewłaściwą ze stanowiska konserwatorskiego) i zmianę funkcji zespołów i obiektów zabytkowych; • klęski i zdarzenia losowe; • postępujące niszczenie stanowisk archeologicznych wskutek robót ziemnych, głębokiej orki i nielegalnych poszukiwań; • niewystarczający nadzór nad zabytkami ze strony instytucji do tego powołanych; • tworzenie strategii bez mechanizmów ich efektywnego wdrażania; • brak dostatecznych środków na skuteczną ochronę zabytków i zabezpieczenie zabytków oraz edukację w tej dziedzinie; • pogarszający się stan techniczny ze względu na wysokie koszty prac konserwatorskich; • niewłaściwe prowadzenie prac budowlanych, konserwatorskich, niezgodnie ze sztuką budowlaną; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • niedostosowanie sposobu użytkowania niektórych obiektów zabytkowych do ich charakteru.

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Ustawa określa główne cele PPOnZ, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.

Niniejszy PPOnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego Powiatu Wołomińskiego. W PPOnZ wyznaczono priorytety, kierunki działań wraz z zadaniami, co stanowi kontynuację Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Wołomińskiego na lata 2010-2013 oraz na lata 2022-2025 (Tabela nr 6). Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania PPOnZ. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze powiatu sprawozdania z częściowego wykonania PPOnZ. Wykonanie takiego sprawozdania powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji PPOnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania PPOnZ oraz efektywność ich wykonania. Sposób weryfikacji zadań został ujęty w ostatniej kolumnie w Tabeli nr 6.

W związku z wyznaczonymi celami głównymi samorząd w kwestii dziedzictwa kulturowego powinien kierować się następującymi priorytetami:

PRIORYTET I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego Powiatu Wołomińskiego.

PRIORYTET II: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Powiatu Wołomińskiego.

Tabela nr 6. Kierunki działań i zadania w ramach wyznaczonych priorytetów

PRIORYTET I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego Powiatu Wołomińskiego.		
KIERUNKI DZIAŁAŃ	**ZADANIA**	**SPOSÓB WERYFIKACJI**
Kierunek 1: Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.	**I.1.1.** Ustanawianie przez Starostę na wniosek Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków społecznych opiekunów zabytków, prowadzenie listy społecznych opiekunów zabytków, wydawanie osobom fizycznym legitymacji społecznego opiekuna zabytków, wydawanie zaświadczeń osobom prawnym lub innym jednostkom organizacyjnym nieposiadającym osobowości prawnej, pełniącym funkcję społecznego opiekuna zabytków.	czy wyznaczono opiekunów, ilu, ilość wydanych zaświadczeń, czego dotyczyły
	I.1.2. Umieszczanie przez Starostę w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, na obiekcie zabytkowym nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków, znaku informującego o tym, że zabytek ten podlega ochronie.	czy umieszczono znaki, ile i gdzie
	I.1.3. Stały monitoring oraz aplikowanie o środki z programów wspierających rewitalizację obiektów zabytkowych oraz ochronę dziedzictwa kulturowego.	czy aplikowano o środki, na co, czy pozyskano fundusze i ile
	I.1.4. Kontynuowanie przyznawania dotacji na w sprawie zasad udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.	ilość złożonych wniosków, ilość przekazanych środków, na jakie obiekty, zakres prac
	I.1.5. Prowadzenie okresowych kontroli stanu zachowania obiektów zabytkowych stanowiących własność powiatu, w celu wytypowania najbardziej zagrożonych, wymagających niezbędnych remontów, na tej podstawie opracowanie planu remontów.	ile i jakie obiekty wytypowano do remontów/konserwacji, planowany zakres prac, jakie działania zrealizowano, z jakich funduszy, wartość poniesionych środków
	I.1.6. Utrzymanie obiektów zabytkowych we właściwym stanie technicznym i estetycznym oraz prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, stanowiących własność powiatu.	
	I.1.7. Podejmowanie działań zabezpieczających przed zniszczeniem i poprawa stanu technicznego obiektów zabytkowych stanowiących własność Skarbu Państwa, którymi gospodaruje Starosta Powiatu.	

PRIORYTET II: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Powiatu Wołomińskiego.		
KIERUNKI DZIAŁAŃ	**ZADANIA**	**SPOSÓB WERYFIKACJI**
Kierunek 1: Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym powiatu.	**II.1.1.** Opracowanie i wydawanie materiałów promocyjnych dotyczących dziedzictwa: – zabytków związanych z Bitwą Warszawską 1920 r., – zespołów pałacowo-parkowych i dworskich, – zabytków sakralnych, – szlaków turystycznych i miejsc pamięci narodowej, – sylwetek wybitnych postaci związanych z Powiatem Wołomińskim.	ilość wydanych materiałów, w jakiej postaci, czego dotyczyły, z kim współpracowano
	II.1.2. Upowszechnianie wiedzy o zasobach kulturowych i przyrodniczych powiatu, a także o jego walorach turystycznych na stronie internetowej powiatu oraz w innych dostępnych środkach masowego przekazu.	jak upowszechniano wiedzę, gdzie, czy i co zamieszczono na stronie www, ilość odsłon
	II.1.3. Nagłaśnianie i informowanie lokalnej społeczności o ważnych odkryciach konserwatorskich i archeologicznych w celu budowania tożsamości historycznej oraz kreowania właściwych zachowań wobec dziedzictwa kulturowego.	w jaki sposób informowano, z kim współpracowano, czego dotyczyły działania
	II.1.4. Opracowywanie sprawozdań z realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami przy współpracy z gminami z terenu powiatu.	czy i ile opracowano sprawozdań, czy uczestniczyły w tym gminy powiatu i które uczestniczyły
	II.1.5. Promocja dziedzictwa poprzez wydarzenia i inicjatywy lokalne poprzez wspieranie wydarzeń takich jak: – obchody rocznic Bitwy Warszawskiej 1920 r., – rekonstrukcje historyczne w Ossowie i Radzyminie, – wydarzenia organizowane w Pałacu w Chrzęsnem, – Europejskie Dni Dziedzictwa, – plenery, wystawy, koncerty i wydarzenia regionalne organizowane przez instytucje kultury i gminy.	liczba wydarzeń, liczba uczestników, liczba partnerów

8. Instrumentarium realizacji Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami

PPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym PPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:
  - wpis do rejestru zabytków,
  - decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
  - ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
  - ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
  - ustawa Prawo budowlane,
  - ustawa Prawo ochrony środowiska,
  - ustawa o ochronie przyrody,
  - ustawa o gospodarce nieruchomościami,
  - ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
  - ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu;

- **instrumenty finansowe**:
  - dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków lub gminnych ewidencji zabytków,
  - korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
  - współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP);

- **instrumenty społeczne**:
  - prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Powiatu Wołomińskiego;
  - edukacja kulturowa;
  - pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
  - informacja na temat znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju powiatu;
  - współdziałanie z organizacjami społecznymi;

- **instrumenty koordynacji**:
  - realizacja projektów i programów powiatu dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu (np. strategia rozwoju powiatu, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),
  - współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
  - współpraca z Narodowym Instytutem Dziedzictwa,
  - współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego;

- **instrumenty kontrolne**:
  - sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji PPOnZ oraz aktualizacja PPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania.

Podsystem monitoringu i ewaluacji wykorzystywać powinien usankcjonowany w powiecie obieg informacji oraz bazować na dostępnych już w systemach sprawozdawczych zestawach danych i ich źródłach. Skuteczność informacyjna PPOnZ będzie zależna od stopnia obciążenia pracowników odpowiedzialnych za zbieranie danych i ich przetwarzanie, tworzenie nowych informacji i ich opisywanie oraz uruchamianie nowych kanałów ich przekazywania. Zatem monitoring realizacji PPOnZ odbywać się powinien zgodnie z obowiązującymi w powiecie regułami sprawozdawczymi. Co dwa lata Zarząd Powiatu przedstawia Radzie Powiatu sprawozdanie z realizacji PPOnZ. Sprawozdania cząstkowe są ważnym zbiorem informacji do dokonania diagnozy stanu poczatkującego opracowania Programu na nowy okres jego realizacji.

9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze powiatu z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów PPOnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

- **źródła krajowe**:
  - dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
  - dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
  - dotacje samorządu województwa,
  - dotacje powiatowe,
  - dotacje gminne,
  - Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
  - Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
  - Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
  - programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
  - fundusze od fundacji,
  - Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
  - Fundusz Kościelny.
- **źródła pozostałe**:
  - fundusze unijne.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź

organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

• **Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** – udzielane są zgodnie z przyjmowanym co roku Zarządzeniem Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w sprawie wprowadzenia regulaminu naboru wniosków oraz przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków ze środków budżetu państwa będących w dyspozycji Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

• **Dotacje z budżetu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego –** Samorząd realizuje zadania z zakresu ochrony zabytków wynikające z ustawy o samorządzie województwa oraz ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Od ponad 10 lat stara się wspierać działania właścicieli i posiadaczy zabytków, przyznając dotacje celowe na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach. Udział w naborze wniosków jest jedyną możliwością pozyskania funduszy pozostających w dyspozycji Samorządu Województwa Mazowieckiego na działania związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. Nabór ogłaszany jest przez Zarząd na podstawie Uchwały Nr 15/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 22 lutego 2022 r. Uchwała określa zasady ubiegania się o dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa mazowieckiego.

Uchwała ta została zmieniona Uchwałą Nr 160/24 z dnia 17 grudnia 2024 r., w której zaktualizowano zapisy związane z pomocą de minimis, aby zapewnić zgodność z nowymi regulacjami unijnymi.

Szczegółowe informacje, w tym formularze wniosków i zasady naboru, dostępne są na stronie Biuletynu Informacji Publicznej Województwa Mazowieckiego oraz na stronie programu „Mazowsze dla zabytków".

• **Dotacje z budżetu Powiatu Wołomińskiego** – zasady udzielania dotacji określa Uchwała Nr LXIV-600/2023 Rady Powiatu Wołomińskiego z dnia 28 sierpnia 2023 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji z budżetu Powiatu na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. Uchwała reguluje tryb postępowania o udzielenie dotacji, sposób jej rozliczania oraz zasady kontroli realizowanych prac przy obiektach zabytkowych.

W latach 2021-2026 udzielono dotacji w wysokości 182 896,50 zł. Szczegóły przedstawiono poniżej w Tabeli nr 7.

Tabela nr 7. Zestawienie dotacji poniesionych na ochronę zabytków w latach 2021-2026

LP.	WNIOSKODAWCA	OBIEKT I ADRES	ZADANIE	KOSZT ZADANIA	PRZYZNANA KWOTA DOTACJI	WYKORZYSTANA KWOTA DOTACJI	ZWRÓCONA KWOTA DOTACJI
2021 ROK							
1	Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Postoliskach	Kościół pw. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Postoliskach	renowacja drewnianego ołtarza pw. Najświętszego Serca Jezusowego wraz z obrazami z XVIII w., zgodnie z programem prac konserwatorskich zatwierdzonym przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.	132 651,00	**15 000,00**	15 000,00	0,00

2024 ROK							
1	Gmina Wołomin	Muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich ul. Nałkowskiego 17 05-200 Wołomin	Wykonanie dokumentacji projektowo-kosztorysowej wraz z uzgodnieniem z konserwatorem zabytków renowacji obiektu wpisanego do rejestru zabytków – Domu Zofii Nałkowskiej „Dom nad Łąkami” w Wołominie	60 000,00	**30 000,00**	11 931,00	18 069,00
2025 ROK							
1	Gmina Wołomin	Muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich ul. Nałkowskiego 17 05-200 Wołomin	Wykonanie dokumentacji projektowo-kosztorysowej (II etap) dotyczącej budynku Muzeum Zofii i Wacława Nałkowskich wpisanego do rejestru zabytków wraz z uzgodnieniem jej z konserwatorem zabytków	35 793,00	**17 896,50**	17 896,50	0
2026 ROK							
1	Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Postoliskach	Cmentarz parafialny rzymsko-katolicki w Postoliskach	Zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku – I etap prac konserwatorskich obejmujący kompleksowe odrestaurowanie kamienno-murowanej tumby wraz z ogrodzeniem nagrobka rodziny Koskowskich.	141 610,75	**120 000,00**		

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

- **Fundusz Termomodernizacji i Remontów**

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów, obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

- **Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)**

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i cieplnej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

• **Program Kultura – Interwencje**

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

• **Finansowanie z fundacji**

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji.

• **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzane przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów zabytków od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków ma na celu szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powodzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, jak naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu dysponuje Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

• **Fundusz Kościelny**

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

- **Program „Ochrona Zabytków”**

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

- **Program „Groby i cmentarze wojenne w kraju”**

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

- **Program „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju”**

Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

- **Program „Infrastruktura kultury”**

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

- **Program „Kultura ludowa i tradycyjna”**

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

• **Program „Wspieranie działań muzealnych”**

Celem programu jest wspieranie działalności muzealnej z zakresu prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych oraz opieki konserwatorskiej nad zbiorami.

• **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

1) niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;

2) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

• **Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)**

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następca Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać

się jednostki samorządu terytorialnego, NGO oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

• **Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027**

Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, technologie finansowe czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.

Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO.

• **Kreatywna Europa 2021-2027**

Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.

W ramach nowej edycji Programu istotne jest także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

Program będzie wdrażany poprzez komponenty:

– komponent Media – wspierający działania sektora audiowizualnego,

– komponent Kultura – wspierający działania sektorów kultury i kreatywnego,

– komponent międzysektorowy – wspierający rozwój innowacji w projektach łączących sektory kultury, kreatywny i audiowizualny, a także sektor wysokiej jakości mediów informacyjnych i rozwój umiejętności krytycznego korzystania z mediów.

10. Podsumowanie

Powiatowy Program Opieki nad zabytkami Powiatu Wołomińskiego na lata 2027-2030 wytycza kierunki polityki władz samorządowych w tak ważnych kwestiach jak ochrona i promocja lokalnych cech kulturowych. Ważnym elementem PPOnZ jest rozwój i promocja walorów turystycznych powiatu, z wykorzystaniem w tym celu obiektów zabytkowych, bogactwa przyrody oraz regionalnej tradycji.

PPOnZ akcentuje rolę powiatu w zachowaniu unikatowych cech obiektów zabytkowych oraz lokalnej specyfiki budowlanej poprzez uwzględnianie w planach zagospodarowania przestrzennego zagadnień związanych z ochroną zabytków.

PPOnZ podkreśla rolę całej społeczności lokalnej – właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, organizacji pozarządowych, jednostek organizacyjnych powiatu, władz samorządowych oraz wszystkich mieszkańców w zachowaniu miejscowego dziedzictwa kulturowego.

11. Bibliografia

1. Konstytucja RP (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej) z dnia 2 kwietnia 1997 r.
2. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
3. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym
4. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
5. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
6. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
7. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
8. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami
9. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej
10. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie
11. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków
12. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenie rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
13. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków
14. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”
15. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych
16. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków
17. Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę
18. Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych
19. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach
20. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach
21. Materiały udostępnione przez Starostwo Powiatowe w
22. www.zabytek.pl
23. www.gov.pl
24. www.stat.gov.pl/gus
25. www.isap.sejm.gov.pl

12. Spis tabel

1. Tabela nr 1. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność Powiatu Wołomińskiego
2. Tabela nr 2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru z terenu Powiatu Wołomińskiego
3. Tabela nr 3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru z terenu Powiatu Wołomińskiego
4. Tabela nr 4. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Wołomińskiego
5. Tabela nr 5. Analiza SWOT
6. Tabela nr 6. Kierunki działań i zadania w ramach wyznaczonych priorytetów
7. Tabela nr 7. Zestawienie dotacji poniesionych na ochronę zabytków w latach 2021-2026